

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક
રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

સલાહકાર અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ઝંખતી સંસ્થા

સંચયન

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

135 Tradition Pkwy, Flowood, MS 39231 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org
આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

ઇ-મેઇલના માધ્યમથી 'સંચયન'
સૌ મિત્રોને વિના મૂલ્યે મોકલવામાં
આવે છે. આપનું, મિત્રોનું e-mail ID
જણાવવા વિનંતી.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ક્ર મ

૪ સંપાદકનું કથન ७ ગુજરાતી આંકડા, કેવા વાંકડા! ७ રમણ સોની

૬ નવલકથા-અંશ ७ ભદ્રંભદ્ર ७ રમણભાઈ નીલકંઠ

૧૫ કવિતા ७ સાત કાવ્યો ७ 'કાન્ત'

૨૩ વાર્તા ७ સૌભાગ્યવતી !! ७ 'દિરેઈ'

૨૯ સામ્રાજ કાવ્ય ७ અરૂંસો ७ યજ્ઞેશ દવે

૩૧ વાર્તા ७ તીતલી ७ બસંતકુમારી દેવી, અનુ. રેણુકા સોની

૩૮ કાવ્યનો આસ્વાદ ७ વળાવી બા આવી ७ ઉશનસૂ

૪૧ પ્રવાસ-કથન ७ પારિસ ७ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

૪૬ કાવ્ય ७ આંધળી માનો કાગળ ७ ઈંદુલાલ ફૂલચંદ ગાંધી

૫૦ લઘુ કથા ७ ત્રણ રૂપકકથાઓ ७ ખલીલ જિબ્રાન, અનુ. માવજી સાવલા

૧૪ ચિત્રો ७ કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યન

૫૧ આ અંકના લેખકો

‘આપણે સાડા બારે નીકળીશું?’

‘સાડા બારે એટલે કેટલા વાગ્યે, દાદા?’

‘બાર એટલે કેટલા, ખબર છે ને?’

‘હા દાદા, ટૂંવેલ્ ને?’

‘બરાબર. બાર પછી ત્રીસ મિનિટ થાય ને, એને સાડા બાર કહેવાય – હાફ પાસ્ટ ટૂંવેલ્, ટૂંવેલ્ થર્ટી.’

ઘરમાં કોઈક હસ્યું, ‘આને સાડા બાર એ ખબર નથી; તો પછી દોઢ ને અઢીની ખબર તો કેવી રીતે-’ મેં એને અટકાવીને કહ્યું, ‘ના, એને પૂછવા દો.’

એક વાર વળી એણે પૂછ્યું, ‘દાદા, થર્ટી ફાઈવ ને ફોર્ટી ફાઈવને ગુજરાતીમાં શું કહે?’

કોઈ બોલવા જતું હતું એને અટકાવીને મેં પૌત્રને કહ્યું ‘ના, એમ નહીં. તું પહેલાં એક બે ત્રણ... એમ બોલવા માંડ. ક્યાં સુધી બોલી શકે છે જોઈએ.’

એણે ચેલેન્જ ઉપાડી લીધી, ‘ઓ.કે. એક બે ત્રણ ચાર... ચોત્રીસ પાંત્રીસ-’

‘ગુડ. થર્ટી ફાઈવ એટલે પાંત્રીસ. હજુ આગળ.’

‘છત્રીસ... બેતાળીસ તેતાળીસ ચોતાળીસ-’

‘ના. ચોતાળીસ નહીં, ચુમ્માળીસ.’ એને થયું હશે, તેત્રીસ પછી ચોત્રીસ આવે, તો તેતાળીસ પછી ચોતાળીસ જ આવે ને?

– કોઈને થવાનું, ‘આ અંગ્રેજી મિડિયમનાં છોકરાં!’

મને થયું – અંગ્રેજી મિડિયમ વાળાઓની વાત જવાદો, આપણે બાકીના ગુજરાતીઓ પણ, આંકડામાં કેવા ભેરવાઈએ છીએ! કોઈકને ઓગણ્યાએંસીમાં મૂંઝવણ થાય છે. મારા પૌત્રથી જરા અવળી મૂંઝવણ – કોઈએ ખાતરી કરવા પૂછેલું, ‘ઓગણ્યાએંસી એટલે સેવન્ટી નાઈન કે એઈટી નાઈન?’

એ તો ઠીક, પણ આપણા કેટલાક આંકડાના ઉચ્ચારણમાં, ને ખાસ તો લેખનમાં આપણે કોઈ એકવાક્યતા સ્થાપી/સ્વીકારી છે ખરી? સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં ‘ત્ર’નો ‘ત’ થયો ને ક્યાંક ‘ત્ર’ પણ રહ્યો, એ વ્યુત્પત્તિની ઝીણવટ થઈ – ને એથી ‘તેવીસ’ થયું ને ‘ત્રેવીસ’ પણ રહ્યું. પણ આપણે ‘આમ પણ થાય ને એમ પણ થાય’ એવા વિકલ્પ શા માટે રાખ્યા છે, હજીય? આપણા માન્ય શબ્દકોશોએ ને આપણા ભાષા-વિદ્વાનોએ પણ વિકલ્પો પર લેખનને લટકતું શા માટે રાખ્યું હશે! એક-થી સો વચ્ચેના, ‘સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ’ની અધુનાતન, ‘પુરવણી’ સહિતની, ૨૦૧૨ની આવૃત્તિમાં પણ કેટલા વિકલ્પો છે એ જુઓ : ત્રેવીસ/તેવીસ, અઠ્ઠાવીસ/અઠ્ઠ્યાવીસ, ચુંમાળીસ/ચૂંવાળીસ, તેસઠ/ત્રેસઠ, અગણ્યોસિત્તેર/અગણોતેર, ઇકોતેર/એકોતેર, બોતેર/બોત્તેર, તોતેર/તોંતેર, ચુંમોતેર/ચૂંવોતેર, અઠ્યોતેર/ઇઠ્યોતેર, અગણ્યાસી/અગણ્યાએંસી/ઓગણ્યાએંસી, સત્યાસી/સિત્યાસી (આ સિ- વળી ક્યા નિયમ પ્રમાણ આવ્યું હશે?!), અઠ્યાસી/ઇઠ્યાસી. (હજી વળી તેપન/ત્રેપન લખવાનું તો એમનાથી રહી ગયું!)

આમાંથી કોઈ એકને જ લેખન રૂપે કેમ સ્થિર ન કરી શકાય?

વિકલ્પોનું કારણ બોલીઓના અને બોલચાલના ભેદોને સમાવવાનું છે, એમ કોઈ કહે તો એ ટકી શકે એમ નથી. તો તો લેખનમાં કેટકેટલા વિવર્તો – શબ્દપ્રયોગોના ને વાક્ય-લઢણોના – સમાવવા પડે! કેટલીક બોલીઓમાં અનુસ્વારનું પ્રમાણ વધુ હોય છે, કોઈમાં અનુસ્વાર ભાગ્યે જ ઉચ્ચારાય છે – તો અનુસ્વારોમાં પણ વિકલ્પો આપીશું? સર્જનાત્મક કૃતિઓમાં બોલી/બોલચાલની લઢણો દેખાય એ સમજી શકાય; પણ માન્ય, શાસ્ત્રીય, પાઠ્ય ગ્રંથો/લખાણો માટે તો લેખનની એકવાક્યતા જ સૂચવવી પડે. નિયમો તો આદેશાત્મક રૂપના – પ્રિસ્ક્રિપ્ટીવ જ હોઈ શકે. તો જ લેખનની વ્યવસ્થા, એકવાક્યતા જળવાય.

વ્યવસ્થાના અભાવે કે એના ઉલ્લંઘનથી માર્ગ-અકસ્માતો થાય છે ત્યારે આપણું મન કકળી ઊઠે છે – લેખનની અરાજકતાને કારણે પણ ગમખ્વાર લખાણો વાંચવાનો ભોગ આપણે બનવું પડે છે – એ ભાષા-સંવેદનાનું શું કરીશું?

કહો તમે...

રમણસોની

વીસમી સદીના ઉદયની પૂર્વ સંધ્યાએ – ઈ. ૧૯૦૦માં પ્રગટ થયેલી ‘ભદ્રંભદ્ર’ નવલકથાએ માત્ર હાસ્ય-કટાક્ષનો જ નહીં, વિવાદનો વંટોળ પણ જગાડેલો! ‘પાશ્ચાત્ય’-દ્વેષથી અને ‘આર્ય’-સંસ્કૃતિના જનૂનથી અને જડતાપૂર્વક, નવા વિચારનો, નવા સમાજ-ધર્મ-સુધારાનો અસ્વીકાર કરનારાઓ પર લેખકે આ નવલકથામાં સબળ કટાક્ષ કર્યા હતા – એવા કોણ કોણ હતા એનો છૂપો સંકેત પણ એમાં હોવાથી, એ સમયે કડવાશ-વિવાદ પણ થયાં હતાં. પરંતુ આજે એ બધા સમયસંકેતો આછરી ગયા છે ને આપણને મળી છે ૩૦૦ ઉપરાંત પાનાંની એક ઉત્તમ, રસપ્રદ, ખડખડાટ હસાવતી, સૂક્ષ્મ નર્મ-મર્મ વાળી હાસ્ય-નવલ.

સતત ભાષણો કરતા, કેવળ સંસ્કૃત-મય ભાષા બોલતા, પોતાને આર્ય-સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરનાર મહાન પુરુષ માનતા ને એવા દંભો અને એવી બેવકૂફીઓથી રમૂજ ફેલાવતા ભદ્રંભદ્ર આ નવલકથાનું અપ્રતિમ ઠહાચિત્ર રૂપ મુખ્ય પાત્ર છે. એટલે એ તો ત્યારથી જ વાચકજગતમાં અમર થઈ ગયેલું છે!

આ વારતા આપણને કહેનાર અમ્બારામ ભદ્રંભદ્રના પરમ અનુચર શિષ્ય છે પણ વળી છૂપી રીતે તે આપણા અને લેખકના પણ મળતિયા છે! કથા રજૂ કરવાની આવી સર્જનાત્મક તરકીબે પણ આ હાસ્ય-નવલને વિશિષ્ટ અને રસમય બનાવી છે.

ઉપરનું પૂંઠું ખૂલતાં જ આ નવલનું હાસ્ય-સંધાન શરૂ થઈ જાય છે – એટલે અહીં મુખ-પૃષ્ઠ, અર્પણ, પ્રસ્તાવના પણ મૂક્યાં છે અને એ પછી નવલકથાનું એક પ્રકરણ રજૂ કર્યું છે.

○

આ નવલકથાના લેખક રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ (૧૩.૩.૧૯૬૮ – ૬.૩.૧૯૨૮) ગુજરાતીના એક ઉત્તમ વિવેચક, ચિંતક, નાટ્યકાર, નિબંધકાર, કવિ અને સંપાદક પણ હતા.

અર્પણોદ્ગાર

પગી અમથા કાળા!

આપ સકલગુણસંપન્ન છો,

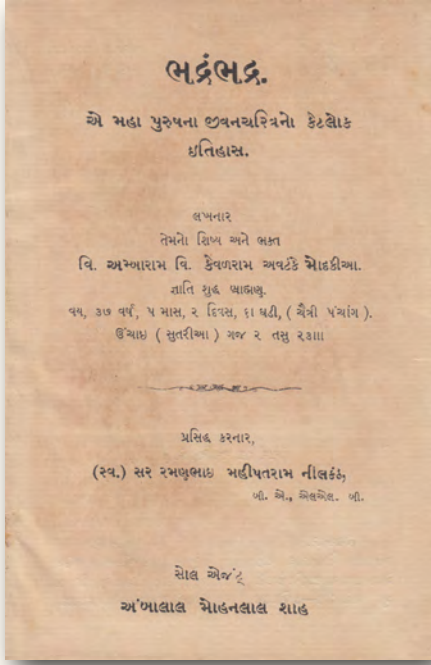
આપ સર્વ ઉપમાયોગ્ય છો,

આપ રાજમાન રાજશ્રી છો

શ્રૂયતામ્ શ્રૂયતામ્.

આપની દૃઢતા અનુપમ છે!

દસમી વાર કેદમાં જતાં પણ આપનું ઘેર્યું ડગ્યું નહિ,

એક અશ્રુભિંદુ નયનમાંથી પડ્યું નહિ,
એક નિઃશ્વાસ ઓષ્ઠમાંથી નીકળ્યો નહિ,
એક રેખા મુખ ઉપર બદલાઈ નહિ,
આપનો નિશ્ચય ફર્યો નહિ.

દૈશ્યતામ્ દૈશ્યતામ્

આપની અચળ આર્યતામાં સુધારાનો કદી ઉદ્ભવ નથી.
પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર આપના પૂર્વજ હતા તેવા આપ આજ છો.
ધન્ય!

એ રીત્યા

ધર્મની સનાતનતા આપે સિદ્ધ કરી છે,
ફેરફાર અને ઇતિહાસક્રમ આપે ખોટા પાડ્યા છે,
એવી નિશ્ચલતા બીજી પ્રજામાં નથી.
નિશ્ચલતા એ અમારું સર્વસ્વ છે.
નિશ્ચલતા એ આર્યત્વનું રહસ્ય છે.

ગૃહ્યતામ્ ગૃહ્યતામ્

આ પુસ્તક હું આપને અર્પણ કરું છું
આ પુસ્તક હું આપના કરમાં મૂકું છું,
આ પુસ્તક હું આપના નામ સાથે જોડું છું.

– ગ્રન્થકર્તા

ચિત્રો: રવિશંકર રાવળ

ગ્રન્થકર્તાની પ્રસ્તાવના

શું છે અને શું નથી એ એવો ગહન વિષય છે કે કંઈ છે અને કંઈ નથી એમ કહેવાની મહાપંડિતો સિવાય બીજાની હિંમત ચાલતી નથી. હતું, નહોતું, હશે, ન હશે; હોત, ન હોત; હોય, ન હોય; – એમ કહેવું એ સહેલું નથી, કાલનું એ અંગ!

અમેરિકામાં ઘોડા દોડે છે. પણ તેથી શું? જંગલમાંએ ઘોડા દોડે છે. પણ તેથી શું? ત્યાં પહેલાં ઘોડા હતા જ નહિ, પણ તેથી શું? સ્પેનથી આણીને ઘોડા

ત્યાં છોડી મૂક્યા, પણ તેથી શું? સમય-સમય-પ્રસંગ!

એક વાર દષ્ટિ કરો, એક વાર લક્ષ ધરો, એક વાર સ્થિર ઠરો, એક વાર અજ્ઞાન હરો, એક વાર સિદ્ધિ વરો, એક વાર અગાધ તરો, એક વાર સત્વર સરો. એક વાર લીલા કરો, એક વાર પ્રકાશ ઝરો, એક વાર તર્ક ભરો. અદ્ભુત! અદ્ભુત! હે યમુને! હે ગંગે!

યુગે યુગે વાણીઓ બોલાઈ છે. યુગે યુગે વક્તાઓ ગાજ્યા છે; યુગે યુગે સંગ્રામ જામ્યા છે, યુગે યુગે યોદ્ધાઓ ઘૂમ્યા છે, યુગે યુગે શાસ્ત્રાર્થ થયા છે. યુગે યુગે વાદીઓ જીત્યા છે. એ સર્વ મહાવૈભવમાં વિશેષ વૈભવ આર્ય ભાષાનો છે, તેમાં વિશેષ વૈભવ આર્ય ભાષાના શાસ્ત્રનો સ્થળે સ્થળે ઉદ્ધાર તથા પુનઃ સ્થાપન કરનાર એક વિરલ પ્રતાપી મહાપુરુષનો છે. ધન્ય છે તેને!

એ પરાક્રમી નર વિદ્યમાન છે. વર્તમાન સમયમાં તેમનું કીર્તિમંત નામ કોઈને અજાણ્યું નથી. ખૂણે ખૂણે અને ક્ષણે ક્ષણે જેમણે ખંડનમંડનના વ્યાપાર ચલાવી સનાતન આર્ય ધર્મ સિદ્ધ કર્યો છે અને સુધારાનો નાશ કર્યો છે; અરણ્યોમાં, ઉપવનોમાં, નગરીઓમાં, પર્વતોમાં અને સમુદ્ર પર જેમના અલૌકિક ભાષણના પડઘા હજી વાગી રહ્યા છે; શાસ્ત્રજ્ઞાન, રૂઢિરહસ્ય અને વિદ્વતાના વિષયમાં જેમની પ્રવીણતાનું કીર્તન કરવાને ભાષા અસમર્થ છે, તે ભારતભાનુ ધર્મવીર પૂજ્યપાદ શ્રી ભદ્રંભદ્રના મહાનુભાવ જીવનનાં કેટલાંક વર્ષનું વૃત્તાન્ત તેમના અનુયાયીએ ગુરુભક્તિ સફળ કરવા લખ્યું છે, અને તેના પાઠ તથા અભ્યાસથી જગતનું નિઃસંશય કલ્યાણ થશે એવા દૃઢ વિશ્વાસથી તે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

મહાત્માઓનાં જીવનચરિત્ર લખનારને ક્ષમા માગવી પડતી નથી, કેમકે તેવા લેખમાં સકલ ગુણ સંપૂર્ણ હોય છે, અને તે ગુણસંપત્તિ લખનારને પણ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ, વાંચનારે પોતાની અપૂર્ણતા લક્ષમાં લઈ એવા લેખ હાથમાં લેતાં ક્ષમા માગવી એ કર્તવ્ય છે. તથાપિ એક વિષયમાં આ લખનાર ક્ષમાની પ્રાર્થના કરે છે. શ્રી ભદ્રંભદ્રના વચનમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે યવનભાષાના શબ્દો મુકાઈ ગયા છે. એ શબ્દ તે પોતે બોલ્યા હશે એમ તો વાંચનાર નહિ જ ધારે. શુદ્ધ સંસ્કૃત વિના બીજા શબ્દનો ઉચ્ચાર કે ઉચ્છ્વાસ તેમનાથી જન્માન્તરે પણ થયો નથી. બનેલા વૃત્તાન્તનું કેટલાક વખત પછી સ્મરણ કરી તે લખતાં અજાણ્યે એ યવનશબ્દ શ્રી ભદ્રંભદ્રની ઉક્તિમાં મુકાઈ ગયો છે. અથવા તો તેમણે વાપરેલા સંસ્કૃત શબ્દ નહિ સાંભર્યાથી એવા શબ્દ મૂકવા પડ્યા છે.

શ્રી ભદ્રંભદ્રની વાણીમાં સમાયેલા શબ્દ અને અર્થના અલંકાર જેમ બને તેમ જાળવી રાખ્યા છે. આ લખનારની પોતાની વાણીમાં વાંચનારને કદી કદી અલંકાર જણાય તો તેમાં આચાર્યશ્રીના ઉદાહરણ તથા અનુસરણ વિના બીજું કંઈ નથી.

આ પ્રપંચમાં બીજા લેખકનું અનુકરણ કે અપહરણ કણમાત્ર નથી. માનસરોવરના તટને મૂકી હંસ વર્ષાકાલે અન્યત્ર જતા નથી. અરે! શ્રી ભદ્રંભદ્રદેવની છાયામાં વિચરતા ઉપાસકને અન્યત્ર શક્તિઓનો આશ્રય લેવો પડતો નથી. કવિ નર્મદાશંકરના ‘રાજ્યરંગ’ની પ્રસ્તાવના પ્રમાણે આ પ્રસ્તાવનાનો આરંભ કર્યો છે તેમાં ઉદ્દેશ માત્ર સહજ સંમતિનો છે.

અંતે એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે જેને આ પુસ્તક સમજાય નહિ અને પુસ્તક વિરુદ્ધ ટીકા કરવી પડે તેને માટે તે રચ્યું નથી. એ વર્ગને માટે બીજાં પુસ્તકો ઘણાં છે. જય! જય?? જય!?

દિક્કાલને સીમા નથી ત્યાં

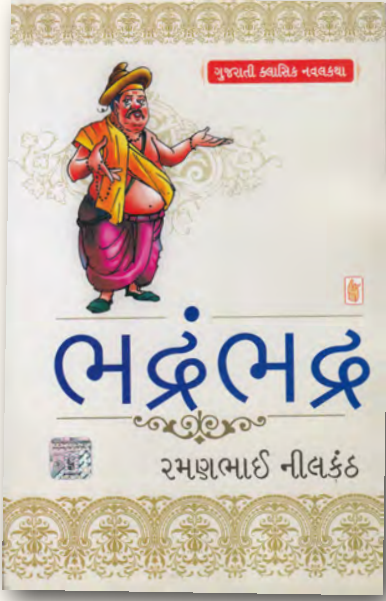
સ્થળ કે સમય શો લખવો?

વિ. અ. વિ. કે. અ. મો.

[વિદ્યમાન અમ્બારામ વિદ્યમાન કેવળરામ અવટંકે મોદકીઆ

—ઉપરની સહીના આધાક્ષરોની સમજૂતી, ગ્રંથકર્તાની ક્ષમાયાચના સાથે. —સંપા.]

નાતનો જમણવાર

ભોજનનું સ્થળ શેરીમાં ખુદ ધરતીમાતા ઉપર હતું. માણસે બાંધેલાં મકાન પૃથ્વી જેટલાં પવિત્ર હોતાં નથી તે માટે રસ્તામાં જમવા બેસવાનું આર્યધર્મના શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે એમ ભદ્રંભદ્રે ઘણી સભાઓમાં સાબિત કર્યું હતું, અને જડવાદી સુધારાવાળાની શંકાના ઉત્તરમાં તે એ પ્રમાણ આપતા હતા કે પૃથ્વી પર ગંગાદિ નદીઓ વહે છે અને ઘરમાં તેવી નદીઓ વહેતી નથી માટે પૃથ્વી વધારે પવિત્ર છે. આ આર્ય સિદ્ધાન્તનો સાક્ષાત્કાર આ પ્રસંગે થઈ રહ્યો હતો. સામસામાં ઘરના ખાળકૂવામાંથી વહેતી અનેક ગંગાઓ ભોજનસ્થળને પવિત્ર કરી રહી હતી. ભૂદેવોની સગવડ ખાતર કેટલાક પ્રવાહ આડા લઈ જવામાં આવ્યા, અને કેટલાક અટકાવવામાં આવ્યા પણ તેથી તે સ્થળે વ્યાપી રહેલી પવિત્રતા જતી રહી નહિ. એ જલપ્રવાહમાં

કેટલોક મેલ હતો ખરો, પણ સનાતન આર્યધર્મના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જલ સર્વને પવિત્ર કરે છે તેથી ભોજનસ્થળની શુદ્ધતા અકલંકિત હતી. સ્થળની રમણીયતામાં જે કંઈ ન્યૂનતા હતી તે પૂરી કરવા ભૂદેવોએ ત્યાં સ્નાનવિધિનો આરંભ કર્યો. આ સ્નાનવિધિ એક સ્થળે બેસીને કે ઊભા રહીને નહિ પણ ફરતાં ફરતાં કરવામાં આવતો હતો. ગ્રીસનો પ્રખ્યાત ફિલસૂફ એરિસ્ટોટલ શિષ્યોને ઉપદેશ કરતી વેળા આમતેમ પરિક્રમણ કરતો હતો અને તેથી તેની શાખાનું ઉપનામ 'પેરિપેટેટિક' પડ્યું, તે સર્વ હિન્દુસ્તાનની પુરાતન પદ્ધતિઓનું અનુકરણ છે એમ અમેરિકાના થીઓસોફિસ્ટોએ પોતે શોધી કહાડ્યું છે અને જાતની ખાતરીથી એ વાત તેઓ પ્રસિદ્ધ કરે છે માટે તે સત્ય છે – એમ વલ્લભરામના ગ્રંથોમાં વાંચેલું. અને તેને આધારે ભદ્રંભદ્રે અનેક ભાષણોમાં પ્રતિપાદન કરેલું. તેનું પ્રમાણ આ સ્નાનવિધિમાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવ્યું. ભૂદેવોની પવિત્રતા જન્મથી અને જાતિથી સ્વતઃસિદ્ધ છે, જલ તેમને વધારે પવિત્ર કરી શકતું નથી. માત્ર શાસ્ત્રવિધિનું અનુસરણ કરવા સારુ જલનો ત્વચા ઉપર સ્પર્શ થવો જોઈએ. આપોશન જેમ દેવોની આહારશક્તિના પ્રમાણમાં બહુ થોડું છતાં તેમના ઉદરનું પૂરણ કરે છે તેમ ડુંડાદિને લીધે બ્રાહ્મણોના શરીરનો વિસ્તાર ઘણો છતાં, તથા તે ઉપર મેલ એકઠો થવાનાં કારણો છતાં, ખોબાપૂર પાણીથી તેમની સ્નાનક્રિયા પૂરી થાય છે : એ સિદ્ધાન્તને અનુસરી ભદ્રંભદ્ર અને ઘણા ભૂદેવોએ એકેક લોટી ભરીને પાણી લઈ પોતાના આખા શરીરને પાણી ઘસી ઘસીને ભીનું કર્યું; તથા સૂર્ય જેવું ઊજળું ને ચળકતું કર્યું. જે અદ્ભુત કસર આર્યધર્મના અનુયાયીઓને જ આવડી શકે છે તેને બળે એક હાથ પનાનાં પંચિયાં પણ તેમણે આટલા પાણીમાં ભીનાં દેખાતાં કર્યાં, પરંતુ કેટલાક જુવાનો પાણીના વધારે શોખીન હતા. અને તેમણે ફરતાં ફરતાં ઘડા પોતાના શરીર પર ઠાલવ્યા. આથી ભોજનસ્થાનમાં નદીઓ સાથે સરોવરો અને સાગરનો પણ દેખાવ થઈ રહ્યો.

સ્નાનવિધિ થઈ રહ્યા પછી આસનની તૈયારીઓ થઈ. પતરાળાં તરે એટલું જ્યાં પાણી હતું ત્યાં સહેજસાજ સ્વચ્છતાના ઉપાય લીધા પછી જગાની સગવડમાં કોઈ જાતની ખામી રહી નહિ. પરંતુ માણસોની સગવડ એટલી બધી સહેલાઈથી થઈ જાય તેમ નહોતું. ભોજનના મહાપ્રકરણ માટે ભૂદેવો ત્વરાથી ઠામ પસંદ કરવા લાગ્યા અને તે રોકી લેવા લાગ્યા. આ સ્પર્ધામાં વિરોધ થવા લાગ્યો અને કલહ વધતાં 'પતરાળીપતિ' મહારાજાઓનાં 'ઠામ રાજ્યો'ના સીમાડાની તકરાર જંગી થઈ પડી. કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પ ઉછાળતા હોય તેમ પૃથ્વી પરના ભૂદેવો મુખમાંથી ટુંકારા તથા અપશબ્દની પરંપરા કહાડી ચારે તરફ ફેંકવા લાગ્યા. અને નાતરૂપી આકાશગંગામાં જળકીડા કરતા હોય તેમ ઠામે બેઠેલા તથા ઊભેલાના હાથ પગ તથા કેશ ખેંચવા લાગ્યા. જે ઠામે બેસી ગયા હતા અને ત્યાં ચહોંટી રહેવા જેટલા સામર્થ્યવાળા હતા તેમને સ્થાનભ્રષ્ટ કરવા ભારે યુદ્ધ ઠેર ઠેર જામ્યાં. રણભૂમિમાં ઝૂઝતા યોદ્ધાઓના નાદ તથા તેમને પાનો ચઢાવનાર ભાટચારણોના હોકારાથી એવો શોરબકોર થઈ રહ્યો અને શેરીઓમાંથી દોડી આવેલાં કૂતરાંના અવાજ સાથે તે એવો ભળી ગયો કે લડાઈ કોના કોના વચ્ચે થાય છે, ક્યાં ક્યાં ચાલુ છે અને ક્યાં ક્યાં બંધ પડી છે તે જાણવું અશક્ય થઈ પડ્યું.

આ ઝઘડામાં કંઈ પણ ભાગ ભદ્રંભદ્રે લીધો નહોતો અને તેમણે પોતાનો ઠામ બે શૌચકૂપની વચમાં આવેલા ખૂણામાં એવો પસંદ કર્યો હતો કે કોઈ જોડે સીમાડાની તકરાર થવાનો કે કોઈની ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે નહિ. સ્નાન કરી ઠામે આવતાં કેટલાંક અસ્નાન મનુષ્યોની છાયા શરીર ઉપર પડવાથી ભદ્રંભદ્રને ફરી ફરી સ્નાન કરવું પડ્યું. આ રીતે પુનઃ પુનઃ વિઘ્નોથી પ્રતિરોધ પામતાં છતાં, અન્તે સર્વ વિઘ્ન પાર ઊતરી ઠામે આવી પહોંચતાં આસનને પાંચસાત જલબિંદુના પ્રોક્ષણથી પરિપૂર્ણ શુદ્ધ કર્યું અને તે પર ઉપવિષ્ટ થયા પરંતુ તે જ ક્ષણે પગ તળે સૂતરનો કોરો તાંતણો આવેલો જોવામાં આવતાં તેમનાથી એકદમ સખેદ આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર થઈ ગયો. સ્થાનેથી ઊઠી શોક કરતાં સ્નાન કરવા ગયા અને હર્ષવાક્યો ઉચ્ચારતાં શુદ્ધ થઈ પાછા આવ્યા. એક કલાકમાં સર્વ મળી અગિયાર સ્નાન કર્યા પછી ભદ્રંભદ્ર આસને સ્વસ્થ થઈ મુખ મલકાવતા બેઠા. આર્યોચિત સ્નાનશુદ્ધિના થયેલા વિજયથી અથવા ભોજનવેળાના સામીપ્યના વિચારથી અથવા એવા બીજા કોઈ કારણથી તેમનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયેલું હશે. કારણ કે આસપાસ મચી રહેલા જંગનો જે દેખાવ નજરે પડતો હતો તે સંતોષની વૃત્તિ ઉપજાવે એવો નહોતો. આ જંગ વિશે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાની તેમની ઇચ્છા જણાતી નહોતી. મેં ઘણા પ્રશ્ન કર્યા ત્યારે બોલ્યા.

‘કેટલું ખાવું એ જ ખરેખરી ચિન્તાનો વિષય છે, ક્યાં ખાવું એ વિશે સુજ્ઞો કદી ચિન્તા કરતા નથી. ભોજન પેટમાં જાય છે. ભોજનનું સ્થાન પેટમાં જતું નથી. પેટને માત્ર ભોજનનો જ ભાર ઊંચકવો પડે છે. માટે સુજ્ઞો તે ઉપર જ લક્ષ રાખે છે. અન્ન દેવ હોઈ દેશકાલના નિયમથી અતીત છે, માટે અન્નનું ભક્ષણ કરવામાં સુજ્ઞો દેશકાલની ગણના કરતા નથી. જ્યાં ભોજન મળે અને જ્યારે ભોજન મળે ત્યાં અને ત્યારે સુજ્ઞો આહાર કરી લે છે. સ્થાન નહિ પણ પાચન સિદ્ધ કરવામાં સુજ્ઞોની કુશલતા છે.’

મેં કહ્યું, ‘મહારાજ, આપને વચ્ચે અટકાવવા એ ઉચિત નથી પણ આ મહાન સિદ્ધાંત બરાબર સમજી લેવો જોઈએ.’ ‘સુજ્ઞ’ એટલે સારું જાણનારા તેમજ સારું ખાનારા એવો અર્થ આપ કરો છો?’

‘જાણવું તે ખાવું છે અને ખાવું તે જાણવું છે. જાણ્યાથી જ ખાઈ શકાય છે અને ખાધાથી જ જાણી શકાય છે. માટે અન્ન કે ધન ખાઈ શકે તે સુજ્ઞ કહેવાય છે, એ કામ કઠણ છે. માટે શાસ્ત્રમાં માત્ર બ્રાહ્મણને જ જ્ઞાનનો અને ભોજનનો અધિકાર આપ્યો છે. તો પછી અમુક સ્થાને જ ભોજન કરવું એવો આગ્રહ કરવાથી એ અધિકાર ઓછો થાય છે અને પૂરેપૂરો ભોગવી શકાતો નથી. શાસ્ત્રો સંસ્કૃતમાં હોવાથી એકલા વલ્લભરામ જ શાસ્ત્ર જાણે છે એમ તો તેમની પેઠે હું છેક નથી કહેતો. પણ હું તથા વલ્લભરામ – અને વખતે બીજા કેટલાક – સિવાય બીજા કોઈ શાસ્ત્ર જાણતા નથી એ તો સિદ્ધ છે. તેથી ગમે ત્યાં ભોજન કરવાના આ શાસ્ત્રોક્ત અધિકાર વિશે અજ્ઞાન હોવાથી સુધારાવાળા અને પાશ્ચાત્ય લોકો સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય સાચવવાના નિયમને બહાને ભોજનસ્થાનક અમુક પ્રકારનાં હોવા વિશે અને અમુક પ્રકારનાં ન હોવા વિશે ગમે તેટલો આગ્રહ કરે તોપણ આર્યો સ્વધર્મ છોડી કદી એવો પરધર્મ સ્વીકારશે નહિ. જે વિશે શાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા નથી તેવા પાશ્ચાત્ય પદાર્થવિજ્ઞાન તથા વૈદકના નિયમો આર્યો કદી પાળશે? કદી નહિ. આ ઊંડી દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરતાં ઠામ માટે વિગ્રહ કરનારા આ આર્યો આર્યધર્મનું કેવું ઉલ્લંઘન કરનારા ઠરે છે? આર્યધર્મના અભ્યાસમાં કેવું વિઘ્ન કરનારા ઠરે છે?’

ભોજનના પદાર્થ આસન સમીપ આવી પહોંચતા જોઈ ભદ્રંભદ્ર બોલતા બંધ થઈ ગયા. આર્યોના ધર્મ સમજાવવાનું કાર્ય એકાએક અધૂરું મૂકી પીરસનારના ધર્મ બરાબર બજાવાય છે કે નહિ એ અવલોકન તરફ તેમણે લક્ષ પ્રેર્યું. પીરસનારના આગમનથી ભૂદેવોમાં સર્વત્ર શાંતિ ફેલાવા માંડી હતી અને વિગ્રહ કરતા વિપ્રો ઠામનાં સુખદુઃખ ભૂલી જઈ પરમાર્થ બુદ્ધિ ધરી ગમે તેમ કરી ભક્ષણવ્યવસ્થાને અનુકૂળ થવાય એવી રચનામાં ગોઠવાઈ ગયા. પીરસનારને સર્વત્ર આવકાર મળ્યાથી ભદ્રંભદ્રનો વિશેષ સત્કાર કરવાનો ધર્મ તેમના ચિત્તમાં સ્ફૂર્યો નહિ તે સ્ફુરે એવી આવશ્યકતા હતી. પરંતુ, ભાષણ કરવામાં કાલક્ષેપ કરી મુખનું ભોજનબળ ઓછું કરવું એ અનિષ્ટ હતું, તેથી ભદ્રંભદ્ર આતુર આકૃતિથી જ ચિત્તમર્મ પ્રકટ કર્યા જતા હતા. એક પીરસનાર અમારા ઠામ પાસે આવ્યા વિના ચાલ્યો જતો હતો તેથી અધીરો થઈ હું તેને બોલાવવા શબ્દોચ્ચાર કરતો હતો. પણ ભદ્રંભદ્રે મને અટકાવી કહ્યું.

‘ઉચ્ચારેલો અર્થ તો પશુઓ પણ સમજે છે. પંડિતો વગર કહેલું કળી શકે છે, એ આર્યત્વરહસ્યનું તને કેમ વિસ્મરણ થાય છે?’

પીરસનારને પંડિત કહી શકાય કે નહિ એ વિશે મને શક હતો, પણ એવામાં ભોજનવ્યાપાર એકાએક શરૂ થઈ ગયો અને વાદવિવાદમાં ભદ્રંભદ્રનું મન ચઢોટે એમ નહોતું. વળી, પીરસનારે પશુબુદ્ધિ અગર પંડિતબુદ્ધિ વાપરી; ભદ્રંભદ્રના શબ્દ તેણે સાંભળ્યા, અને ઉચ્ચારેલું અગર નહિ ઉચ્ચારેલું તે સમજ્યો તથા અમારી ઈચ્છા તત્કાલ પૂર્ણ થઈ.

હર્ષપ્રાપ્તિનું પહેલું અંગ મૌન છે, અને બીજું અંગ ઉત્ક્રોશ છે – એ કોઈ અંગ્રેજી લેખકનું વાક્ય પ્રસન્નમનશંકર અનેક વાર પોતાનું રચેલું કહી પ્રચલિત કરતા હતા. અને ભદ્રંભદ્ર એ પ્રયોગમાં તેમનું અનુકરણ કરતા હતા. પરંતુ એ વાક્યનું તાત્પર્ય મારા સમજવામાં આવતું નહોતું. આજ સાક્ષાત્કારથી મને તેનો અનુભવ થયો. ભોજન ઉપર તૂટી પડતા વિપ્રો પ્રથમ તો નિ:શબ્દ બની ગયા અને થોડીક વાર સડકા અને સબડકા સિવાય બીજા કંઈ અવાજ સંભળાતા નહોતા. કેટલીક વારે ‘મૂકજો’ ‘મૂકજો’ના ઉચ્ચાર કંઈ કંઈ ઊઠવા લાગ્યા અને ધીમે ધીમે એ ઉચ્ચાર સર્વવ્યાપી થઈ ગયો. એન્જિનમાં નાખેલા કોયલા કેટલીક વાર રહ્યા પછી વરાળનો અવાજ જોરથી નીકળવા માંડે તે પ્રમાણે ભૂદેવોના પેટમાં મિષ્ટાન્નનો કંઈક જમાવ થયેથી સર્વત્ર વાચાલતા પ્રસરી. ‘મૂકજો’ની સાથે વાનગીઓનાં નામ દેવાવા લાગ્યાં. પીરસનારને નામ દઈ સંબોધન થવા લાગ્યાં. પીરસનારા પ્રતિ સત્કારવચનો, સ્નેહવચનો અને વિજ્ઞપ્તિવચનો ઉચ્ચારાવા લાગ્યાં. પીરસનાર સમીપ આવતાં પ્રથમ અનુગ્રહ થવા માટે જમનારા વચ્ચે રકઝક થવા લાગી. એકબીજાના હક સંબંધી જમનારા ભૂદેવોમાં તકરાર થવા લાગી. પીરસનારાઓએ કરેલા નીવેડા વિશે અસંતોષ અને ઉપાલંભ પ્રકટ થવા લાગ્યા. પીરસનારા પર પક્ષપાતના આરોપ થવા લાગ્યા. તુંકારા અને અપમાનવાક્યો ભૂદેવોમાં પરસ્પર પ્રવર્તિત થઈ અન્તે પીરસનારા પ્રતિ ઉદ્વિષ્ટ થવાં લાગ્યાં. ગાલિપ્રદાન અને ગાલિગ્રહણ પ્રચલિત થઈ રહ્યાં. પીરસનારા કુપિત થઈ જમનારાને છાંટા ઊંડે એવી રીતે પ્રવાહી પદાર્થો રેડવા લાગ્યા અને સર્વ પદાર્થો થોડા પત્રાળીમાં, થોડા કાદવમાં અને થોડા જમનારાના શરીર પર પડે તેમ ફેંકાવા લાગ્યા. સ્પર્શનો પ્રતિષેધ હોવાથી જમનારા ભૂદેવો પીરસનારા પર માત્ર રોડાં ફેંકી પ્રહારની ઈચ્છા તૃપ્ત કરવા લાગ્યા.

પીરસનારાના માંહોમાંહેના ઝઘડા, વર્ગાવર્ગીની તકરારો, વાનીઓ પીરસવાની પસંદગી અને અનુક્રમ વિશેના વાદવિવાદ, એકબીજાને અપાતાં ઠપકાનાં વચનો, ચાલાકીની સ્પર્ધામાં કહેવાતાં તિરસ્કારવાક્યો, વીજળીના તારની ગોઠવણો ન હોવાથી દૂર સંદેશા મોકલવા માટે પાડવામાં આવતી ભૂમો, એ સર્વથી થતો ઘોંઘાટ વળી પૃથક્ હતો. સાગરમાં ઘણી તરફથી નદીઓ આવી મળે તેમ છૂટીછવાઈ લડાઈઓના અવાજ મહાન કોલાહલમાં આવી મળતા હતા. એક સ્થળે પીરસનારને કોઈએ ‘મહારાજ’ કહી સંબોધન કર્યાથી ઊઠેલું યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું. એક સ્થળે એક જમનાર પર પીરસનારે પોતાને અડક્યાનો આરોપ કર્યાથી યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું. એક સ્થળે જમનારના દાદાના મામાએ પચાસ વર્ષ પર જમાડેલી નાતમાં ઓછું ઘી વાપર્યાનો આરોપ બીજા જમનારે કર્યાથી તેનું યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું.

શેરીમાં આવવાનાં જ્યાં જ્યાં મથક હતાં ત્યાં ત્યાં ઢેડ-વાઘરી અને ભિખારીઓનાં ટોળાં ટમટમી રહ્યાં હતાં. કેટલેક ઠેકાણે નવેણમાં બળતાં લાકડાં સામે ધરી તેમને પાછા હઠાવવામાં આવતા હતા, કેટલેક ઠેકાણે છૂટી લાકડીઓ ફેંકી તેમના હુમલા પાછા વાળવામાં આવતા હતા અને કેટલેક ઠેકાણે માત્ર અતિશય બીભત્સ ગાલિપ્રદાનથી તેમને ધસી આવતા રોકવાનો પ્રયત્ન થતો હતો.

હું અને ભદ્રંભદ્ર આ સર્વ રમ્ય દેખાવ શાંત ચિત્તે જોતા હતા અને કંઈ પણ ખલેલ થવા દીધા વિના ભોજનનું કાર્ય ચલાવ્યા જતા હતા. કેટલાક કઠણ કોળિયા પૂરા કરતાં વખત જતો ત્યારે ભદ્રંભદ્ર કદી કદી ભોજનની સ્વાદિષ્ટતા તથા આર્યધર્મની ઉત્તમતા વિશે ટૂંકાં વ્યાખ્યાન કરતા હતા. આર્યત્વયુક્ત ‘મહારાજ’ પદ અપમાનવાચક ગણાય છે અને તેનો અર્થ ‘રસોઈયો’ અથવા ‘ભિખારી’ થાય છે એ સુધારાવાળાએ પ્રવર્તાવેલા ‘મિસ્ટર’ પદનું પરિણામ છે. – એ વિશે ભદ્રંભદ્ર આ રીતે કોળિયાના અંતરમાં વિવેચન કરતા હતા. એવામાં એક ઠેકાણે કનાત પાડી નાખી એક અધીરી થઈ

રહેલી ગાય અંદર પેઠી અને નાતની વચ્ચે દોડવા લાગી. તેને હાંકી કાઢવા પડેલી બૂમોથી ગાય ભડકી અને પતરાળાંને તથા પતરાળાંના અધિપતિઓને ઉથલાવી પાડવા લાગી. જમવાનું મૂકી નાસી જવાનો નિષેધ હોવાથી શબ્દોચ્ચાર સિવાય ભૂદેવોને રક્ષણોપાય રહ્યો નહિ. પીરસનારામાંના ઘણાખરા પાસેના ઓટલા પર ચઢી ગયા અને બાકીના ગાયને ભડકાવી તથા દોડાવી ગમ્મત કરવા લાગ્યા.

ગોમાતાની આ રીતે અવગણના થતી જોઈ ભદ્રંભદ્ર અપ્રસન્ન થયા. આર્યત્વનું દષ્ટાંત આ સમયે આપવું આવશ્યક ધારી તે ગોમાતાની વાટ જોતા બેઠા. ગોમાતા સમીપ આવતાં ભદ્રંભદ્રે ઠામેથી વાંકા વળીને તેમનું પૂછવું ઝાલ્યું અને આંખ તથા કપાળ પર તેનો સ્પર્શ કરવા પોતાનું ડોકું લાંબું કર્યું, પરંતુ આમ કરતાં ભદ્રંભદ્ર સ્વસ્થાનેથી ખસી ગયા અને જમીન પર કાદવમાં ઢળી પડતા અટકવાનો પ્રયત્ન કરતાં પૂંછડે લટકી રહ્યા. પગ જમીનને અડકે નહિ તે સારું ટૂટિયું વાળી તેમણે પગ ઊંચા લઈ લીધા અને એવી સ્થિતિમાં ગોમાતા તેમને લઈ દોડવા લાગ્યાં. ભદ્રંભદ્રમાં ભરેલી આર્યતાના ભારથી ગોમાતા ઉશ્કેરાઈ વધારે કૂદવા લાગ્યાં અને ભદ્રંભદ્ર માણસો સાથે તેમજ ઓટલા અને ભીંત સાથે અથડાવા-કુટાવા લાગ્યા. છોકરાઓ તેમના પર પત્રાળીમાંના વિવિધ પદાર્થો ફેંકવા લાગ્યા અને બીજા પૂંછડું મૂકી દેવાની સલાહ ઘાંટા કાઢી આપવા લાગ્યા, પણ ભદ્રંભદ્ર કશાથી ડગ્યા નહિ. પૂંછડે લટકતાં તે આખી નાતમાં ફરી વળ્યા અને શહેરમાં બીજે પણ ફરવા નીકળી પડત. પરંતુ ગોમાતા લત્તાપ્રહારથી તેમને નીચે નાખી દઈ ચાલ્યાં ગયાં. એકલા પડેલા ભદ્રંભદ્ર પાછા સ્વસ્થાને ગયા.

ગોમાતા વિદાય થયાં પછી ભૂદેવો પાછા ભોજનોન્મુખ થયા; પરંતુ ગરબડાટમાં જમનારા ઊભા થઈ ગયા હતા. તેથી એ પ્રશ્ન ઊઠ્યો કે સ્થાનેથી ઊઠ્યા પછી ફરી ભોજન કરવા બેસાય કે નહિ. ભોજન કરવાની ઇચ્છા સર્વની હતી, પણ રૂઢિ વિરુદ્ધ હતી તેથી ગૂંચવણ લાગી. સભા ભરાય અને લાંબા વાદવિવાદ થાય એટલો વિલંબ સહન થઈ શકે તેમ હતું નહિ. તેથી તત્કાળ નિર્ણય થયો કે રૂઢિ પ્રતિકૂળ છતાં શાસ્ત્રમાં અનુજ્ઞા હોય તો ભોજન કરવું. શાસ્ત્ર જોવાની પણ જરૂર રહી નહિ, કેમ કે ભદ્રંભદ્રે ખાતરી કરી કે ‘શાસ્ત્ર પ્રતિકૂળ છે નહિ અને હોઈ શકે નહિ. અન્ન દેવ છે તેના સમક્ષ ઊભા રહેવાનો નિષેધ નહિ પણ વિધિ હોવો જોઈએ. વળી શાસ્ત્ર તો કામધેનુ છે, જે અને જેવા આધારની ઇચ્છા હોય તે અને તેવા આધાર શાસ્ત્રમાંથી નીકળી શકે છે.’

સર્વના ચિત્તનું સમાધાન થયું અને ભોજનવ્યાપાર પાછો પ્રવર્તિત થયો. ધીમે ધીમે પ્રથમની સ્થિતિ પાછી વ્યાપી ગઈ. ભોજનપ્રસંગનો અંત જેમ નજીક આવતો ગયો તેમ પીરસનારાની ઉતાવળ અને જમનારની અધિરાઈ વધવા લાગ્યાં. દોડ્યા જતા પીરસનારને જમનાર ઘડી ઘડી પાછા બોલાવવા લાગ્યા અને પીરસનારા મિષ્ટ ભોજન પદાર્થો આપવાને બદલે ‘આટલું તો ખાઈ જા’નો કટુ ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. ભોજન પૂરું થઈ જવાનો ભય હોવાથી જમનારા ભૂદેવો ઝઘડા કરવા ઓછા તત્પર થયા હતા અને હોલવાઈ જતા દીવાને ઉત્તેજિત કરવાની ભલામણ ઉચ્ચારવા જેટલો પણ કાલક્ષેપ કરતા બંધ થયા હતા. ‘માબાપ હવે તો ઊઠજો,’ ‘કંઈ રહેવા દેજો,’ એવા ઢેડ-વાઘરીઓના પોકાર ઘડી ઘડી સંભળાતા હતા; ખાલી પાત્રો લઈ ફરતા પીરસનારા વિધવિધ વાનગીઓ ‘જાય છે, જાય છે,’ એવો ઘોષ કરતા હતા અને છેવટની વાનીઓ આવવાની છે એવાં આશાવચનો કહી સંભળાવતા હતા, પીરસનારા પોતાના ભોજનની ગોઠવણ વિશે અરસપરસ સલાહ પૂછવામાં અને આજ્ઞા કરવામાં ગૂંથાયા હતા. છેવટની વાનીઓ કેટલેક ઠેકાણે પિરસાઈ હતી, કેટલેક ઠેકાણે પિરસાતી હતી અને કેટલેક ઠેકાણે પિરસાવા આવવાની બાકી હતી, એવામાં એકાએક ઢેડ-વાઘરી-ભિખારીઓ હલ્લો કરી અંદર ધસ્યા અને નાતમાં હૂલકું પડ્યું, જમી રહેલા અને બહુધા સંતોષ વળે એટલું જમેલા ભૂદેવો ઉતાવળે હાથ ધોઈ ઊભા થઈ ગયા. અસંતુષ્ટ રહેલા ‘બેસજો, બેસજો’ એવી અરણ્યમાં કરેલા રુદ્ધન સમાન વ્યર્થ બૂમો પાડવા લાગ્યા. ધસી આવેલાઓ પત્રાળીઓ ઉપર તલપ મારવા લાગ્યા, ભૂદેવો તેમના પર પાણીના લોટા ઢોળવા લાગ્યા, પણ તેથી એ શત્રુઓ હઠ્યા નહિ. સ્પર્શ કરવાને અસમર્થ હોવાથી ભૂદેવો નિરુપાય થઈ ગયા અને નાસાનાસ ચાલી રહી. આખરે હું અને ભદ્રંભદ્ર પણ ઠામેથી ઊઠ્યા અને પાસેના ઓટલા પર ચઢી ગયા. અમારી પત્રાળીમાંના અવશેષ બે વાઘરણો અને ત્રણ છોકરાં ઝડપથી ખાઈ જતાં હતાં તે હું વૈરાગ્ય ધરી ઉદાસીનતાથી જોઈ રહ્યો હતો, પરંતુ ભદ્રંભદ્ર કોધથી ઉશ્કેરાયા અને બોલી ઊઠ્યા,

‘શૂદ્રો! ચાંડાલો! અધમજનો! આકાશમાં તપ કરતા તપસ્વી સ્વર્ગભ્રષ્ટ થઈ ખરતા તારા રૂપે નીચે પડે છે ત્યારે જલ, સ્થલ, વાયુ, વ્યોમ, વૃક્ષ, પર્વત, પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, સર્વ, ‘શિવ’ ‘શિવ’ વચનો કહી ‘શોકોદ્ગાર કરે છે, પરંતુ આજ અહીં ભૂદેવો ભોજનભ્રષ્ટ થઈ પલાયન કરે છે, છતાં દુષ્ટો! તમે હર્ષથી પ્રફુલ્લ થાઓ છો તથા તેમના અધિકારનું અન્ન લૂંટી લ્યો છો તે પુનર્જન્મમાં તમારી શી વલે થશે? પુનર્જન્મમાં આ અન્ન તમારે ભૂદેવોને પાછું આપવું નહિ પડે? તો શું કામ હમણાં તે લઈ લ્યો છો અને વ્યાજ ચઢાવો છો? પેટ ભરવાનો મિથ્યા સંતોષ લેવા કરતાં બ્રહ્મભોજનનું મહાપુણ્ય લેવાથી તમને શું વધારે લાભ નથી? તમે શું સુધારાવાળાના ઉપદેશથી દૂષિત થયા છો અને એમ માનો છો કે જ્ઞાતિભોજનથી વ્યર્થ ધનવ્યય થાય છે તથા ખરેખરો રુચિકર હર્ષોત્સવ થતો નથી? સુધારાવાળા અજ્ઞાન છે, પણ તમે શું સમજતા નથી કે રૂઢિઓ ધનરક્ષણ માટે અથવા સુખરક્ષણ માટે નથી, પણ જ્ઞાતિરક્ષણ માટે છે? તમે, શું પાશ્ચાત્ય દેશોના વતની છો અને જાણતા નથી કે જ્ઞાતિભોજનના પ્રસંગમાં આહાર કરવો, એ સમાન સુખ સ્વર્ગમાં પણ દુર્લભ છે? સ્વર્ગમાં ભોજન છે, પરંતુ ત્યાં જ્ઞાતિભોજન છે એવો શો પુરાવો છે? જ્ઞાતિભોજનની રૂઢિને અભાવે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ ભોજનનો સ્વાદ પરિપૂર્ણ રીતે જાણતી નથી એ શું તમને અનુભવસિદ્ધ નથી? એવં સતિ જ્ઞાતિભોજનસ્ય ખંડનં કર્તુ મૂર્ખા! તમે કયા શાસ્ત્રાધારે તત્પર થયા છો, જ્ઞાતિભોજન ગંગાજલ સમાન છે, ગમે તેટલી મલિનતા અંદર ભરી હોય તોપણ જ્ઞાતિભોજન અને ગંગાજલ પવિત્ર જ રહે છે, અમૃતતુલ્ય મિષ્ટ જ રહે છે. જ્ઞાતિભોજન અને ગંગાજલ વિના જીવન સાર્થક થતું નથી એ આર્ય સિદ્ધાંત શું તમારા શ્રવણપંથમાં આવ્યા જ નથી? જ્ઞાતિભોજનો જમનારને ઘેર જે ઉગારો થાય છે તેથી વધારે ખર્ચ તેને પોતાને જ્ઞાતિ જમાડવી પડે છે ત્યારે થાય છે – એ સુધારાવાળાની દલીલ શું તમે સબળ માની બેઠા છો? સુધારાવાળાની પેઠે તમે પણ શું તમારા શ્રવણપંથમાં આવ્યા જ નથી? જ્ઞાતિભોજનો જમનારને ઘેર જે ઉગારો થાય છે તેથી વધારે ખર્ચ તેને પોતાને જ્ઞાતિ જમાડવી પડે છે ત્યારે થાય છે – એ સુધારણાવાળાની દલીલ શું તમે સબળ માની બેઠા છો? સુધારાવાળાની પેઠે તમે પણ શું શાસ્ત્રથી અનભિજ્ઞ છો અને અન્નનું મૂલ્ય ધન વડે કરો છો? પારકું અન્ન મફત મળે તો અમૂલ્ય છે અને જ્ઞાતિ જમાડવા જે ધન ખરચવું પડે તે પેટમાં મફત પડેલા પારકા અન્ન આગળ કંઈ પણ ગણનાને પાત્ર નથી. તેથી આર્યધર્મશાસ્ત્રને પ્રભાવે જ્ઞાતિભોજનના વિષયમાં પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રનું બળ ચાલતું નથી – એટલું પણ તમે આર્યો છતાં જાણતા નથી?

આ સર્વ ઉપદેશનો અનાદર થતો જોઈ અને અન્ન અયોગ્ય મુખોમાં જતું જોઈ ભદ્રંભદ્ર ખિન્ન થયા. તેમનો ખેદ વધતો અટકાવવા હું તેમને ત્યાંથી લઈ ગયો. ચાંડાલોનો સ્પર્શ થવાની બીકથી અને માર્ગમાં પડેલા ઉચ્છિષ્ટ અન્નમાં પગ પડતા અટકાવવા સારુ અમારે કૂદકા મારવા પડતા હતા. આ ક્રિયામાં ભદ્રંભદ્ર એકબે વખત ગબડી પડ્યા તથા લપસી પડ્યા. પરંતુ ત્યાં પડ્યા ન રહેતાં ઘૈર્ય રાખીને પાછા ઊભા થઈ ગયા. તેમના મનમાં ઊંડું ચિંતન ઘોળાતું હતું. ગુલાંટ ખાવાના પ્રસંગો પૂરા થયા પછી ચાલતાં ચાલતાં તેમણે કેટલીક વારે કહ્યું,

‘અમ્બારામ! વિયોગનું દુઃખ અસહ્ય કહેવાય છે તે સત્ય છે. પત્રાળી દેવીનો વિયોગ ખમવો કઠણ છે. એ દેવીનો મુખોચ્છ્વાસગંધ અવશિષ્ટ રહેલા અન્નની સુગંધ રૂપે ભોજનસ્થાનની સમીપના ઘરવાળાને મળશે. આપણને તો એટલું આશ્વાસન પણ નહિ મળે. આમાં કોઈ સુધારાવાળાની ઉશ્કેરણી છે એમાં સંશય નથી. પત્રાળી દેવીની પોતાની ઇચ્છા તો જુદાં થવાની નહોતી જ. તેના આકર્ષણને લીધે જ મારે માર્ગમાં ઘડી ઘડી નમ્ર થવું પડતું હતું.’

ભદ્રંભદ્રના મુખમાંથી પ્રેમવચનો નીકળતાં પહેલી વાર જ સાંભળ્યાં. પણ મુદ્ધિત થવાનો આ પ્રસંગ નહોતો. તેમની વિરહવ્યથા દુઃખજનક હતી. માત્ર કાળે કરી તેમનું ચિત્ત શાંત થયું. ખાધેલું અન્ન પચાવવાના પ્રયાસમાં દિવસો ચાલ્યા ગયા અને વાત વિસારે પડી.

કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યન, હનુમાન ૧ અને ૨, એકેલિકની સપાટી પર અવળું ચિત્રાંકન (reverse painting on acrylic sheet) ૨૦૧૩-૧૪

કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યન(મણિસર : ૧૯૨૪-૨૦૧૬)

મણિસાહેબ ઉત્તમ ચિત્રકાર ઉપરાંત મ્યૂરલિસ્ટ, કળામર્મજ્ઞ અધ્યાપક, અનુવાદક, બાળવાર્તાકાર, બાલકથા-ચિત્ર-આલેખક, રમકડાંના સર્જક, નાટક-વેષભૂષાના ડિઝાઈનર... એવી બહુમુખી પ્રતિભાવાળા. દેશ-વિદેશમાં એમનાં કળા-પ્રદર્શનો થયાં, પદ્મશ્રી અને પદ્મભૂષણનાં સન્માન પામ્યાં. વડોદરા ફાઈન આર્ટ્સમાં કલાશિક્ષણ દરમ્યાન ગુલામમોહમદ શેખ, જ્યોતિ ભટ્ટ જેવા પ્રથિતયશ ને એ પછીની પેઢીઓના તેજસ્વી કળાકારોના ગુરુ. ૯૨ વર્ષની વયે પણ ચિત્રકળા-સર્જનમાં વ્યસ્ત આ કળાકારે વડોદરામાં ૨૯ જૂન ૨૦૧૬ને દિવસે અંતિમ શ્વાસ લીધા.

○

એમનાં ચિત્રાંકનોમાં કૂકડાની સહજ ચંચળતા છે, તો વાનરનું તોફાન પણ છે. એમનાં ચિત્રોમાં દેવ-દેવીઓ અને માણસોના સંયોજિત સંકુલ આકારો છે. કપોલકલ્પના અને વાસ્તવ, વિનોદી રેખાઓ ને હળવો વ્યંગ એમનાં ચિત્રોમાં સંકેતિત થતાં રહ્યાં.

વડોદરાની સર્જન આર્ટ ગેલેરીમાં એમનો વન મેન શો આયોજિત થયો છે - About This And That. એના કેટલોગમાં કળાવિવેચક બોરદવેકરે મણિસર સાથે કરેલો વાર્તાલાપ મુકાયો છે.

- પીયૂષ ઠક્કર, વડોદરા, piyushathakkar@gmail.com

‘કાન્ત’-મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (૨૦.૧૧.૧૮૬૭ – ૧૬.૬.૧૯૨૩) ગુજરાતીના એક એવા ઉત્કૃષ્ટ કવિ હતા જેમણે કાવ્યના વિષયને, સંવેદનને જ નહીં, એના ઘાટને, આકારને પણ એક નોખું સૌંદર્ય બક્ષ્યું. એથી નિરંજન ભગતે તો એમને ‘ ગુજરાતીના એકમાત્ર કળાકાર કવિ’ કહ્યા. એમનાં જાણીતાં ખંડકાવ્યો એક સચોટ કથાનકને નાટ્યાત્મકતા આપવાની સાથે ઊર્મિ-સઘન પણ બનાવે છે. છંદ- પ્રાસની સુઘડતા અને લય-વાહિતા એમનો વિશેષ છે – ખંડકાવ્યોમાં તેમજ બીજાં લઘુ કાવ્યોમાં પણ.

‘પૂર્વાલાપ’(૧૯૨૩, પછી ૧૯૨૬) કાન્તનો એકમાત્ર કાવ્યસંગ્રહ ગુજરાતી કવિતાનો એક મહત્ત્વનો પ્રશિષ્ટ ગ્રંથ છે.

અહીં એમનાં જાણીતાં કાવ્યો સાથે ઓછાં જાણીતાં કાવ્યો પણ મૂક્યાં છે.

આપણી રાત

શરદ પૂનમની રઢિયાળી સદા,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !
હસે આકાશે ચંદ્રમા તારા લસે;
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

વદને નવજીવન નૂર હતું;
નયને પ્રણયામૃત પૂર હતું;
હૃદયે રસમાં ચકચૂર હતું;
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

નહાતાં નહાતાં પ્રકાશમાં, પ્રેમ તણી
કીધી વિશ્રબ્ધ વાતો રસીલી ઘણી;
કલ્પનાની ઈમારત કેંક ચણી;
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

તારું સ્વાર્પણ અંતરમાં જ લહું;
કથા અદ્ભુત એ જઈ કોને કહું?
સ્મરના જલ માંહી નિમગ્ન રહું;
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

રાત રૂપાળી, રૂડી, રસાળી હતી;
આશકોની અપૂર્વ દિવાળી હતી;
આખી ઉત્સવ માફક ગાળી હતી;
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

પ્રાણો આપણાનો ત્યારે યોગ થયો,
અંગેઅંગનો ઉત્તમ ભોગ થયો!
અને આજર આમ વિયોગ થયો!
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

હસે આકાશે ચંદ્રમા, તારા લસે,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !
શરદ પૂનમની રઢિયાળી સદા;
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

ઉદ્ગાર

વસ્યો હૈયે તારે :
રહ્યો એ આધારે :
પ્રિયે, તેમાં મારે પ્રણય દુનિયાથી નવ થયો!
નવા સંબંધોનો સમય રસભીનો પણ ગયો!

નહિ તદપિ ઉદ્વેગ મુજને :
નયન નીરખે માત્ર તુજને :
હરે દષ્ટિ વ્યાલી, સદય મૃદુ તારી જ રુજને!

સદા રૂહેશે એવી :
સુધાવર્ષા જેવી :
કૃતિ માનું, દેવી ! ક્ષણ સકલને જીવન તણી :
પ્રમત્તાવસ્થામાં નઝર પણ નાખું જગ ભણી !

ઉપહાર

ફર્યો તારી સાથે, પ્રિયતમ સખે, સૌમ્ય વયનાં
સવારોને જોતો વિકસિત થતાં શૈલશિખરે;
અને કુંજે કુંજે શ્રવણ કરતો ઘાસ પરના
મયૂરોની કેકા ધ્વનિત ધસતી જ્યાં ગગનમાં!

તરંગોનાં સ્વપ્નસ્મિત સરિતમાં જ્યાં વિલસતાં,
વિલોકીને વેર્યો વિમલ કુસુમોનો ગણ, અને
સરી ચાલ્યો તે તો રસિક રમણીના ઉર પરે,
અને ત્યાં પાસેનાં તરુવર રહ્યાં ઉત્સુક બની!

ઠરી સ્થાને સ્થાને, કુદરત બધીને અનુભવી
કર્યા ઉદ્ગારો, તે બહુ બહુ હવામાં વહી ગયા;
સખે! થોડા ખીણો ગહન મહીં તોયે રહી ગયા,
કલાથી વીણામાં ત્રુટિત સરખા તે અહીં ભરું.

અને તેને આજે તરલ ધરું તારા ચરણમાં,
ગમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરા સ્મરણમાં !

ચંદાને સંબોધન

તને હું જોઉં છું, ચંદા! કહે, તે એ જુએ છે કે?
અને આ આંખની માફક કહે, તેની રુએ છે કે?

અને તવ નેત્રમાં તે નેત્રનું પ્રતિબિંબ જોવાને,
વખત હું ખોઉં તેવો શું, કહે, તે એ ખુએ છે કે?

સખી! હું તો તને જોતાં, અમે જોયેલ સાથે તે,
સ્મરંતાં ના શકું સૂઈ! કહે, સાથી સૂએ છે કે?

સલૂણી સુંદરી ચંદા! ધરી તવ સ્વચ્છ કિરણોમાં
હૃદયનાં ધોઉં છું પડ હું : કહે, તે એ ધુએ છે કે?

દેવયાની

"રજનીથી ડરું તોયે આજે એ લેખતી નથી;
ક્યાં છો? ક્ય, સખે? ક્યાં છો? કેમ હું દેખતી નથી?"

લંબાવેલા સ્વર મધુર આ વ્યોમ માંહે તરે છે,
પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૂતનશ્રી ભરે છે;
નાનાં નાનાં વપુ ધરી શકે શોધતા એ દિશામાં,
રેલંતા એ રતિ વિવિધ શી કેં શશીની નિશામાં !

દિવ્ય પ્રભા નીરખી ઉત્સુક જે થયેલી,
દેખાડવા સુહૃદને પ્રણયાર્દ્ર ઘેલી;
તે આ સ્વભાવસરલા કરી દોડ નાની,
બોલાવતી ધસતી બાલક દેવયાની.

તરે જે શોભાથી વન વન વિશે બાલહરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી,
કરે એવું જ્યોત્સ્નાભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યાં અટકતો
શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેંથે ઝબકતો!

તરુઓ અભિનંદે આ અંગો લલિતને નમી;
સમગ્ર નભ વર્ષે છે, અહા! ઉપરથી અમી!

ઠંડો મીઠો કુમુદવનનો માતરિન્ધા વહે છે,
કીડન્તો જ્યાં તરલ અલકશ્રેણિ સાથે રહે છે;
બાલાને એ વ્યજન કરતો દાખવે આભિજાત્ય,
પ્રેરે નૃત્યે પદ રસિકનો અગ્રણી દાક્ષિણાત્ય!

જેવી તરંગશિખરે જલદેવી નાચે,
વક્ષ:સ્થલે શિશુ સમી ગણી સિંધુ રાચે;
અજ્ઞાત તેવું રમણીય નિહાળી લાસ્ય,
પામે પ્રમોદ વસુધા! ઊભરાય હાસ્ય!

હવે તો મેદાને વરતનુ દીસે છે વિચરતી;
વિલોકે સામે, ત્યાં ત્વરિત ચરણોની ગતિ થતી;
રઘ્યાં બન્ને બાજુ તરુવર, નહીં કાંઈ વચમાં,
વસેલું આવીને પણ સકલ સૌંદર્ય કચમાં!

રોહિણીપતિના ભાલે રશ્મિઓ રમતા હતા :
તુહિનાચલના જાણે શૃંગમાં ભમતા હતા!

શોભીતા શા સહુ અવયવો, સ્નિગ્ધ, ગોરા, ભરેલા,
યોગાભ્યાસ પ્રબલ થકી શા યોગ્યતામાં ઠરેલા :
ગાલે, નેત્રે, સકલ વદને, દીપ્તિ સર્વત્ર ભાસે,
જ્યોત્સ્નાને એ વિશદ કરતો સ્વચ્છ આત્મીય હાસે!
આકાશમંડલ ભણી દગ એ નથી જ,
વિશ્રામ આજ નથી ભૌતિક કોઈ ચીજ;
નેત્રો નિમીલિત થતાં હૃદયે તણાય;
અધ્યાત્મ ચિંતન નિમગ્ન થયો જણાય!

હવે તો આ આવી નિકટ ગુરુકન્યા કચ તણી,
અવસ્થાને જાણી નહિ, અગર જાણી નહિ ગણી;
"નિહાળે શું? હા! તો સફળ સમજું આગમનને!
નહીં : નીચી દૃષ્ટિ : અરર! અવમાને ગગનને!"

કર સાહી કહે મીઠું, "વ્યોમસાગરને તટે,
મુખ તો વિધુલક્ષ્મીનું જો, સખે! આમ ના ઘટે!"

પાડી નાખે તનુ પર પડ્યું બિન્દુ જે હૈમ આવી,
ઝડીમાંથી મૃગપતિ જરા યાળ જેવો હલાવી;
કીધો નીચે સુતનુ કરને એ પ્રમાણે કચે જ્યાં,
ઝાંખા જેવો વિધુ પણ થયો દૈન્ય દેખી નભે ત્યાં!

સાશંક ભીરુ નીરખી રહી આસપાસ,
નાનું દીસે મુખ અનાદરથી ઉદાસ;

ધીમે હવે કચ ભણી જ્યમ એ વળે છે,
તેવું જ હા! ઊતરતી દગને મળે છે!

જરા જોયું, ત્યાં તો અતિશય દીસે છે પ્રસરતી,
કુમારીને લજ્જા, નયન પણ નીચાં જ ધરતી;
રહી વેળા થોડી કચ પણ હવે આમ ઊચરે,
હતું ધીમું તોયે, પરિચિત છતાં એ પણ ડરે!

"અવસ્થાભેદનું દેવી ! તને ભાન દીસે નહીં :
મુગ્ધા! શું સમજે છે તું બાલભાવ બધા મહીં?"

રે! રે! એને શ્રવણ ન કદી વાક્ય એવું પડેલું,
હેયું એનું મૃદુલ વિરલું ગર્ભમાંથી ઘડેલું;
આંસુ આવ્યાં નહિ, પણ બની બાલિકા છેક ઝાંખી,
ઊભી યત્ને, વિવશ ચરણે, મર્મ નિઃશ્વાસ નાખી!

આ તે ઊભી કુમુદિની સરખી નમેલી,
જે ચંદ્રની વિકૃતિને ન કદી ખમેલી;
લાવણ્યને વિવશ જોઈ નહીં શકે જે,
ચિત્તે બહુ વખત રોષ ક્યહાં ટકે તે?

સ્વસા જેવી, જેને દિલગીર કરેલી નહિ કદા,
રહી સાથે જેની શિશુ સમ બનેલો પણ સદા;
કરી તેની આવી સ્થિતિ નિજ કઠોર પ્રવચને,
થયો પશ્ચાત્તાપ પ્રબલ મનમાં તુર્ત કચને.
શબ્દ સાંત્વનને માટે શોધે, પણ મળે નહીં;
વિચારે બહુધા, તોયે કંઈ ચેન વળે નહીં!

રોતી હોશે અવનત મુખે એમ શંકા કરીને,
ઊંચી લીધી તનુ કટિ કને બાહુ સાથે ધરીને,

"બાલે ! શું છે વદ નભ વિષે, સજ્જ છું સર્વ જોવા,
તારી સાથે, અધિક રડશે તો પછી સાથ રોવા!"

રોકેલ અશ્રુદલ જે હૃદયે જડીને,
ભીંજે કપોલ કચના હમણાં પડી તે;
છાયું હતું ઘનપટે મુખ ખેદનાએ,
ત્યાંયે સુહાસ્ય વિધુના સમ અલ્પ થાય!

ધરી હૈયા સાથે સદય મૃદુ આલિંગન કર્યું;
વહીને ઓષ્ઠેથી મધુર વદને ચુંબન ઠર્યું;
કરી નીચી હાવાં સજલ નયને એ નીરખતો,
છવાયેલું હર્ષે વદન દીસતાં હર્ષિત થતો.

સ્ફુરે લાવણ્યનું શું આ પરિવર્તન અંગમાં :
રમતી રમણી ભાસે દિવ્ય નૂતન રંગમાં!

શોભે જેવી શુચિ નીસરતી માનસેથી મરાલી,
વર્ષા કેરા વિમલ જલમાં નાયતી વા મૃણાલી;
ઓચિંતી વા તનુ ચમકતી મેઘથી જેમ વીજ,
બાલા તેવી બની ગઈ, ખરે અદ્ભુત સ્પર્શથી જ!

વૃત્તાંત પૂર્વ સઘળું વીસરી ગઈ એ,
દષ્ટવ્યમાં દ્વિગુણબદ્ધ હવે થઈ એ,
સ્નેહોર્મિથી સદયની થઈ આંખ ભીની,
જોતો રહ્યો સરલતા કચ સુંદરીની!

તરે જે શોભાથી વનવન વિશે બાલહરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી;
કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે ત્યાં અટકતો
શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેંથે ઝબકતો!

વિશુદ્ધ સ્નેહનું જોડું વિશ્વસૌંદર્યમાં વહે :
વિલાસી વિધુ ને તારા નભથી નીરખી રહે!

મનોહર મૂર્તિ

દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશૂકની!
નવરંગ, પ્રફુલ્લ, ગુલાબ સમી
મૃદુ, મૂર્તિ મનોહર માશૂકની!

નયને કંઈ નૂર નવું ચળકે,
વદને નવી વત્સલતા ઝળકે;
સખી! એક જ તું ગમતી ખલકે
મને, મૂર્તિ મનોહર માશૂકની !

શિરકેશ સુકોમલ સોહી રહ્યા,
સ્મિત જોઈને તારક મોહી રહ્યા;
કામધેનુ શી બાલક દોહી રહ્યા
તને, મૂર્તિ મનોહર માશૂકની !

હૃદયે શુભ, ઉજ્જવલ ભાવ ભરો :
પ્રણયામૃતની પ્રિય ધાર ધરો :
સહચાર મહીં ભવ પાર તરો,
સખી! મૂર્તિ મનોહર માશૂકની!

નવરંગ, પ્રફુલ્લ, ગુલાબ સમી
મૃદુ, મૂર્તિ મનોહર માશૂકની!
દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
અહા! મૂર્તિ મનોહર માશૂકની!

સાગર અને શશી

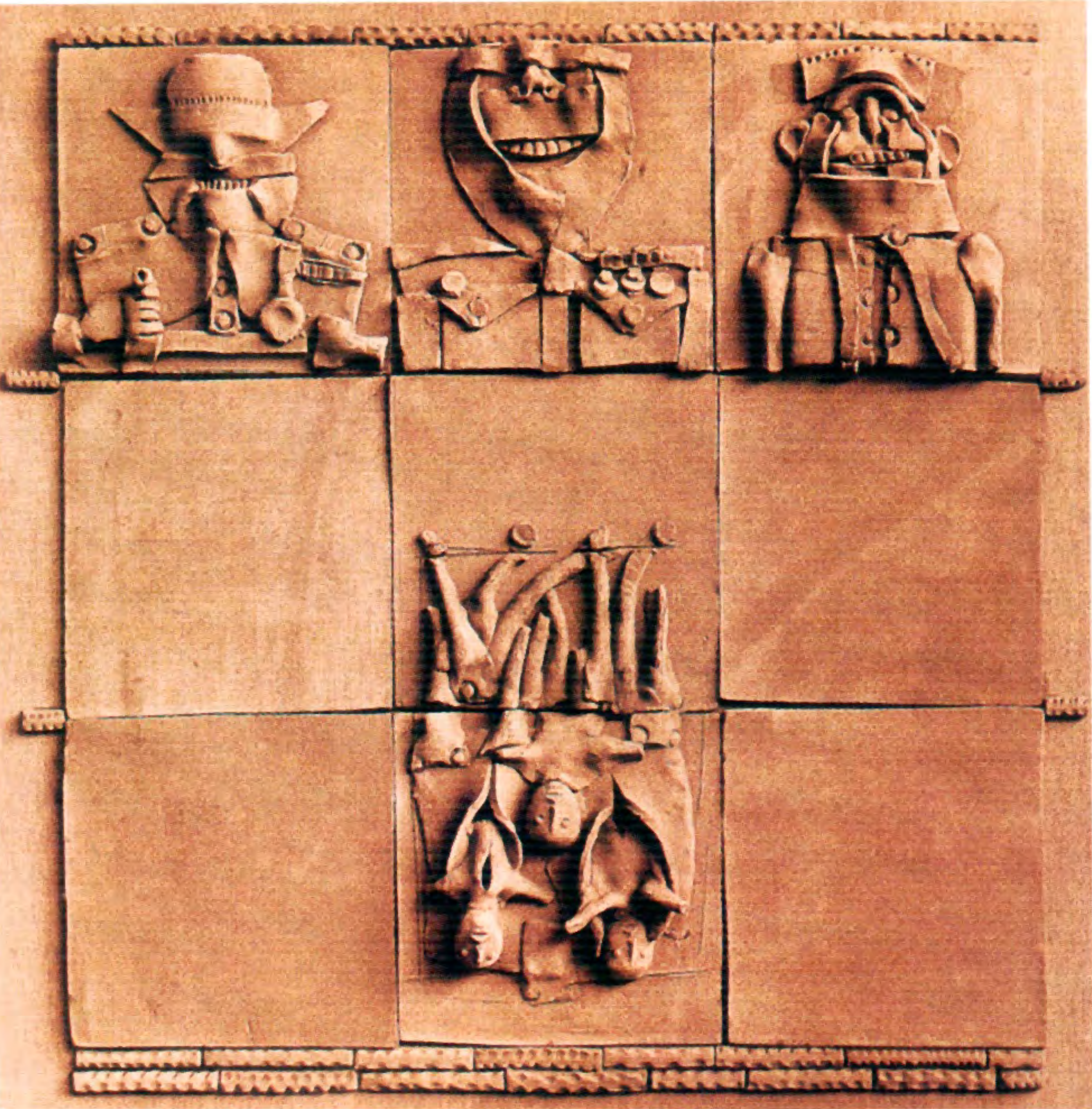
આજ, મહારાજ! જલ પર ઉદય જોઈને
ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે,
સ્નેહધન, કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન,
નિજ ગગન માંહી ઉત્કર્ષ પામે;
પિતા! કાલના સર્વ સંતાપ શામે!

નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે!
પિતા! કાલના સર્વ સંતાપ શામે!

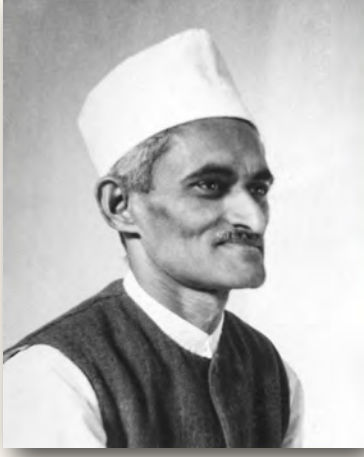
જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી,
યામિની વ્યોમસર માંહી સરતી;
કામિની કોકિલા, કેલિકૂજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;
પિતા! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી!

તરલ તરણી સમી સરલ તરતી,
પિતા! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી!

કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યન, સેનાપતિઓ અને ચંદ્રકો (Generals and Trophies), પકવેલી માટી (Terracotta), ૬૨' X ૬૨' , ૧૮૭૧

વિવેચક, પિંગળકાર, વાર્તાકાર, કવિ, નિબંધકાર, અનુવાદક, સંપાદક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક (૮.૪.૧૮૮૭ – ૨૧.૮.૧૯૫૫) હવે ‘સંચયન’ના સર્વ વાચકોને માટે પણ જાણીતા છે. ‘દ્વિરેફ’ ઉપનામથી લખેલી એમની વાર્તાઓ કથારસ અને પ્રયોગશીલતા બંને રીતે આસ્વાદ્ય છે.

‘સૌભાગ્યવતી!!!’ દામ્પત્યજીવનમાં સ્નેહ અને કર્તવ્ય નિભાવતી ગૃહિણીના વચનિષ્ઠ કામ-સંબંધની એક નાજુક, રહસ્યગર્ભ પળની નજીક લઈ જતી સંવેદનશીલ વાર્તા છે. એની કથનશૈલી પણ રસાળ છે.

મલ્લિકાબહેન આવ્યાં ત્યારથી મારે તેમની સાથે મૈત્રી શરૂ થયેલી. બધામાં કંઈક તેમના તરફ મારું મન ઘણું આકર્ષાતું. એવી નમણી અને સુંદર બાઈ મેં દીઠી નથી. ઉંમર કાંઈ નાની ન ગણાય, પાંત્રીસ ઉપર શું, ચાળીસ હશે. પણ મોં જરાપણ ઘરડાયેલું ન લાગે. છોકરાં નહિ થયેલાં એ ખરું, પણ કોઈ કોઈ એવાં નથી હોતાં, જેમને ઘણાં વરસ જુવાની રહે? કશી ટાપટીપથી નહિ, સ્વાભાવિક રીતે જ.

અને ખાસ તો મને એટલા માટે આકર્ષણ કે મને બંનેની જોડ બહુ સુખી ને રસિક લાગેલી. વિનોદરાય પણ સુંદર, પડછંદ શરીરવાળા ! મને બરાબર યાદ છે, એમની સાથે અમારે કેમ ઓળખાણ થઈ તે. રાતના દસ વાગે ઓચિંતા ‘ડૉક્ટર સાહેબ’ કરતાં આવ્યા ! હું અને ડૉક્ટર ચાંદનીમાં બહાર ખુરશીઓ નાખી બેઠેલાં. અલબત્ત, સાધારણ રીતે જાણીએ કે નવા આવેલા એકસાઈઝ ઈન્સપેક્ટર છે. આવકાર આપી બેસાડ્યા, પૂછ્યું, તો કહે, જુઓને ડૉક્ટર, ગાલે ઝરડું ઘસાયું છે. ડૉક્ટરે ટોચ નાંખી જોયું તો ખાસ્સો અરધોક ઈંચ ઊંડો ઘા પડેલો. તે ને તે વખતે પાટો બાંધી આપ્યો. એ ગયા પછી ડૉક્ટર કહે, આપણા દેશમાં મિલિટરી ખાતામાં આપણા લોકો જઈ શકતા હોત તો વિનોદરાય તો લશ્કરમાં શોભે એવા છે ! અને ખરેખર એવા જ હતા. ઘોડઠોડની શરતમાં સાહેબો સાથે પણ ઊતરે અને ઘણી વાર ઈનામ લઈ જાય!

કંઈક મારું એ દંપતી તરફ વધારે ધ્યાન ગયેલું તેનું કારણ મને તેમના જીવનમાં રોમાન્સ દેખાતું તે પણ હશે. માણસને ઘણીવાર પોતાની વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં માણસો તરફ આકર્ષણ થાય છે. અમે બંને શાન્ત સ્વભાવનાં, અને આ વિનોદરાય! અદમ્ય પ્રેમવાળા! એક વાર મળવા આવ્યા હતા, અમારે પછી તો ઘણો નિકટનો પરિચય થયેલો, ત્યારે ડૉક્ટર કહે, ‘વિનુભાઈ, રાતમાં એટલા બધા શા માટે ઘોડો દોડાવતા આવ્યા કે ઝરડું વાગ્યું?’ ત્યારે કહે – મને બરાબર યાદ છે, એ મશ્કરીના અવાજથી બોલતા હતા પણ તેમનો આવેશ સાચો હતો – કહે : ‘મારો ઊંટવાળો એક દુહો ઘણી વાર ગાય છે :

પાંચ ગાઉ પાળો વસે, દશ કોશે અસવાર;

કાં ગોરીમાં ગુણ નહીં, કાં નાવલિયો નાદાર !

તે હું છતે ઘોડે દૂર પડી રહું તો નાદાર ગણાઉંના? દસ ગાઉમાં હોઉં તો નક્કી જાણવું કે રાત અહીં જ ગાળવાનો!’ અને એ આવેશ એમના જીવનમાં સાચો હતો. એક વાર બપોરે હું મલ્લિકાને ત્યાં બેસવા ગઈ હતી. વિનોદરાય ડિસ્ટ્રિક્ટમાં લાંબું રહેવાના હોય ને મલ્લિકા એકલાં હોય ત્યારે ઘણી વાર એમને

ઘેર હું બેસવા જતી. એક વાર અમે બંને વાતો કરતાં હતાં ત્યાં ધબધબ કરતાં વિનોદરાય દાદર ચડ્યા અને ઓફિસેય ગયા વિના, પરભાર્યા ઘરમાં જ –

કાં ગોરીમાં ગુણ નહીં, કાં નાવલિયો નાદાર!

ગાતાગાતા વેગથી અંદર ધસ્યા. મલ્લિકાનું મોં પડી ગયું, અને સારું થયું તેમણે અંદર આવ્યા પછી મને તરત જોઈ! પછી પોતે મોં ધોવા ચાલ્યા ગયા. હું પણ કામનું બહાનું કાઢી ચાલી નીકળી.

મને થયું : હું અને ડોક્ટર જેવાં માણસોની વાત જુદી છે. પણ સામાન્ય લોકોમાં, દંપતીને પ્રસંગેપ્રસંગે થોડું જુદું રહેવાનું આવે, તો તેમના જીવનનો કંટાળો, પરસ્પરની ઉદાસીનતા ઓછી થઈ, પ્રેમ તો શી ખબર, પણ જીવનમાં રંગ તો આવે.

પણ એક વાત મને નહોતી સમજાતી. ઘણી વાત મલ્લિકાને ઊંડે ઊંડે કોઈ દુઃખ હોય એવું મને જણાતું. એને છોકરાં નહોતાં, પણ છોકરાંનું દુઃખ કરે એવી એ નહોતી. અને એ દુઃખ સાચું હોવું જોઈએ. એ કાલ્પનિક દુઃખથી દુઃખી થાય એવી નબળા મનની નહોતી. એનો સ્વભાવ જોતાં હું પૂછવાની હિંમત કરી શકતી નહિ. એ પોતાનું દુઃખ પોતે જ કોઈની સહાનુભૂતિ વિના સહી લે એવી માનિની હતી. દહાડા જતા ગયા તેમતેમ દુઃખની ખાતરી મને વધતી ગઈ અને તેનું કૌતુક પણ વધતું ગયું.

એક વાર વિનોદરાય ડિસ્ટ્રિક્ટમાં હતા અને મલ્લિકા મારે ઘેર બેઠી હતી. બપોરના ત્રણેકને સુમારે નોકર કહેવા આવ્યો કે સાહેબ આવ્યા છે. મારાથી કહેવાઈ ગયું કે ‘પધારો ગુણવંતી ગોરી, તમારા નાવલિયા આવ્યા.’ પણ એમ કહીને તેમની સામે જોઈ છું તો એટલાં જુગુપ્સા, સંતાપ, તિરસ્કાર, વ્યથા મલ્લિકાના મોં પર દેખાયાં કે હું આભી જ બની ગઈ. એ લગભગ મારી ઉંમરની જ, છતાં મેં તદ્દન જુવાન હોય એવી મશકરી કરી તેથી, કે મારી મશકરીમાં તે છોકરાં વિનાની છે એવો કટાક્ષનો એને વહેમ પડ્યો તેથી, તેને મારું લાગ્યું કે શું તે હું કશું જ ન સમજી શકી. તેને પૂછવાને, તેની માફી માંગવાને, મેં તેની સામે જોયું પણ તે મારી સામું જોયા વિના ચાલી ગઈ. બે ત્રણ દિવસ પછી પાછી મને મળવા આવી ત્યારે, પહેલાં મળવા આવી ત્યારે હતી તેટલી જ ખુશમિજાજમાં તેને જોઈ એટલે પછી મારા મનનો વહેમ જતો રહ્યો. મેં તેને પૂછ્યું નહિ, પણ મારું કૌતુક દહાડે-દિવસે વધતું ગયું.

એક દિવસ બપોરે મલ્લિકા મારે ઘેર હતી. અમે બંને એક કોચ પર બેઠાં હતાં. ત્યાં અમારી દૂધવાળી જીવી તેની નાની છ વરસની દીકરીને લઈને આવી. જીવી એક ખરેખર પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ છે. ઊંચી અને કદાવર! તેનું શરીર જુવાનીમાં જાડું નહિ પણ પુષ્ટ અને ભરાવદાર હશે. વર્ણો ગોરી છે, જાણે ક્યાંકની રાણી થવા સરજાયેલી હોય એવી મોટી ગંભીર ચાલે તે ચાલે છે. તેની ચામડી તેજસ્વી છે. જોકે આંખના ખૂણાની કરચલી તેનો ઘરડાપો અને જીવનની ઉપાધિઓ સૂચવે છે. ત્રણેક વરસ ઉપર અહીં આવી ચડેલી. અમારે ઘર માટે અને દવાખાનનાં દરદીઓ માટે ઠીકઠીક દૂધ જોઈએ પણ દૂધ ખરાબ આવતું. અમને હંમેશનો અસંતોષ રહેતો. ત્યાં આ બાઈએ આવી ઘરાકી બાંધવાનું કહ્યું. ભાવ પણ તેણે જરાક ઓછો બતાવ્યો; અને મને તેના બોલવામાં શ્રદ્ધા આવવાથી મેં ડોક્ટરને કહ્યું. ને ત્યારથી તેનું જ દૂધ અમે લેવા માંડ્યાં. કદી ભેગ નહિ, કદી બગડે નહિ. એના સામું જોઈને મેં કહ્યું: ‘કેમ આવી અત્યારે?’

મલ્લિકા કહે : ‘તમે ઘણીવાર વાત કરો છો જે બાઈની તે આ?’

મેં કહ્યું : ‘હા. કેમ જીવી, આજ આટલું વહેલું દૂધ કેમ લાવી?’

જીવી કહે : ‘બહેન, દૂધ તો નિતને વખતે લાવીશ. આ તો મારી પાડી વિચાણી, તે કહ્યું લાવ બહેનને આપી આવું! બળી કરીને શાબને ને છોકરાંને ખવરાવજો. પહેલવેતરી છે. નહિ તમારી પાસેથી પૈસા લઈને વેચાતી લીધી’તી, – એ પાડી! રૂપાળી બળી થશે.’

મેં કહ્યું : ‘ઠીક, સારું. પાડીને શું આવ્યું? પાડી કે પાડો.’

‘બહેન, આવી છે તો પાડી!’ કહેતાં જીવીથી જરાક મલકાઈ જવાયું.

હું ઊભી થઈને કબાટમાંથી પૈસા લેવા જતી હતી, તે જીવી સમજી જઈને બોલી: ‘મારા સમ બહેન! તમારે પરતાપે તો અહીં હું ઠરીને રહી છું અને આ તો શી વિશાત છે, પણ તમ જેવાં મારે ઘેર આવ્યાં હો ના, તો હું તમારા દૂધે પગ ધોઉં! મેં તો ચારચાર ભેંશનાં વલોણાં કર્યાં છે, ને મહેમાનોને હોંશેહોંશે દૂધ ને ઘી પીરસ્યાં છે.’

મેં પૂછ્યું : ‘તો અલી તારું ગામ કયું?’

‘આ નહિ રહ્યું જીવાપર? અહીંથી આઠ ગાઉ થાય.’

‘તે ત્યારે ત્યાંથી ઢોરઢોર બધું ફેરવી નાખ્યું?’

‘ના બહેન, ત્યાં બધુંય છે. ચાર ભેંશું છે, ચાર બળદ છે.’

‘ત્યારે એ બધાંનું કોણ કરે છે?’

‘કાં, દીકરાની વવું છે ને! ચાર દીકરા છે, બેની વવું છે, એકની હમણાં આવશે, બે દીકરિયું છે, તેમાં એક તો આણું વળાવવા જેવડી છે. મારો પટેલ બેઠો છે!’

મને વાતમાં વધારે રસ પડ્યો. મેં કહ્યું, ‘જીવી આજ તો વહેલી આવી છે તે બેસ. અમે કરેલી બળી ચાખતી જા.’ નોકરને બળી કરવાની સૂચના આપી ને પાછી આવી હું ફરી કોચ પર બેઠી. ટિપાઈ જીવી-આડી આવતી હતી. તે એક બાજુ મૂકી તેની સાથે વાત શરુ કરી.

‘લે જીવી નિરાંતે બેસ. વાત કર. મને કહે, એવું ઘર મૂકીને અહીં કેમ આવી?’

‘કંઈ નહિ બહેન, વળી અહીં આવી, બીજું શું?’

‘કેમ, છોકરાની વહુઓ સાથે ન બન્યું, કે દીકરીઓને પરણાવવામાં કાંઈ તકરાર થઈ, થયું શું? કહે.’

‘અરે બહેન! હું તો વવુંને હથેળીમાં રાખું એવી છું. મારે દીકરીઓ ને વહુવારુમાં જરાય વહેરોવંચો નહિ. બધાંયને સાથે લૂગડાં લઉં!’

મેં કહ્યું : ‘ડાહી થઈને કહે છે, પણ જરૂર વહુઓ સાથે નહિ બન્યું હોય. એવી જબરી છો, કે બધું ધાર્યું કર, ને ધાર્યું કરવા જતાં નહિ બન્યું હોય.’

ફરી જીવીએ કહ્યું : ‘ના બહેન, સાચું કહું છું.’

એટલામાં બળી તૈયાર થઈને આવી. ટેબલ ઉપર મૂકી જીવી કહે : ‘બહેન, ઊનીઊની ચાખી જુઓ. ગોળ લઈને ખાઓ. ગોળ સાથે સારી લાગે.’ પણ મને તોફાન સૂઝ્યું તે કહ્યું : ‘ના, એ તો તારી વાત કહે તો જ ખાઉં, નહિ તો ભલે ટાઢી થઈ જાય; એમ ને એમ પડી રહેશે, હાથ અડાડે એ બીજાં!’

જીવી જરા હસી. ‘બહેન તમેય તે’ પછી ધીમે રહીને છોકરીને ‘જા બેટા, લોટો લઈને ઘેર જા, ભેંશું આવવાવેળા થશે. જા, હું હમણાં આવી હોં.’ કહીને તેને ઘેર મોકલી. મેં કહ્યું : ‘ભલે ને બેઠી.’ જીવી કહે : ‘ના, મોટાંની વાતુંમાં છોકરાંને બેસાડવાં સારાં નહિ. જા બેટા.’ મેં તાજી બળી પાંચ છ ચોસલાં છોકરીના હાથમાં માય તેટલાં આખ્યાં, ને લોટમાં ગોળનું દડબું નાંખ્યું ને કહ્યું, ‘સંભાળીને જજે હોં! છોકરી ગઈ એટલે મેં કહ્યું : ‘આને કેવડી લઈને આવેલી ?’

‘બે વરસની’

‘ત્યારે કહે, કેમ આવેલી? લડી નહોતી ત્યારે ઘર છોડીને કેમ ચાલી આવી? કેમ કાંઈ ઘરડી થઈ એટલે પટેલે બહાર ફરવા માંડ્યું, કે શું થયું કહે?’

‘ના બહેન! એની પીઠ સાંભરે છે, મારાથી ખોટું ન બોલાય. પટેલ એવો નથી.’

‘ત્યારે રિસાઈ હો તો તારા પટેલને બોલાવું. તને મનાવીને લઈ જાય. તારા જેવી બાઈ તો ઘરમાં કેવી શોભે!’

‘અરે, એ તો હું કહું એટલું કરીને લઈ જાય એમ છે. પાડી લઈને આવી. એને ખબર પડી, મને તેડવા આવ્યો, ને કહે શહેરમાંથી કહે એ લૂગડાં ને ઘરેણાં લઈ દઉં હાલ્ય, બસો રૂપિયા બાંધીને આવ્યો છું. હાલ્ય જાણે શહેરમાં માલ લેવા આવ્યાં’તાં. તને ગમશે એમ રાખીશ. પણ મેં જ ના પાડી.

મને બહુ આશ્ચર્ય થયું. બાઈને પટેલ માટે ભાવ હતો, સ્નેહ હતો, એ હું જોઈ શકતી હતી. છતાં આ બાઈ આટલી ઉંમરે એકલી રહેવા નીકળી આવી! મને તો સમજાયું નહિ, મારું કુતૂહલ વધ્યું. ‘ત્યારે કેમ આવી કહે. મારા સમ ન કહે તો!’

જીવી બોલી : ‘બહેન, એવા સમ શા સારું દેતાં હશે? તમ જેવાં નસીબદારને મારે શું કહેવું?’

‘ના જો, મારા સમ દીધા ને! મને કહે.’

‘જુઓ બેન! હું ઘરડી થઈ. હવે મને છોકરાં થાય એ ખમાતું નથી. એટલે આ છેલ્લી છોકરીને લઈને ચાલી નીકળી.’

‘પણ એવું હોય તો તને છોકરાં ન થાય એવું કરાવી આપું. હવે આ મોટાં મોટાં માણસો એવું કરે છે. જોતી નથી? આ દેસાઈ સાહેબ. ત્રણ છોકરાં છે. નાનું છોકરું આઠ વરસનું થયું, પણ તે પછી છોકરાં નથી!’

‘પણ બહેન, મારે તો સંસાર-વહેવાર જ નથી જોઈતો. હું ધરાઈ રહી છું. હું ઘરડી થઈ ને એ તો એવો ને એવો જુવાન રહ્યો! હું વીસ વરસની આવી ને હતો, એવો ને એવો છે, મૂઈ હું મરીયે ન ગઈ, નહિ તો એ એની મેળે જુવાન બેરી લાવત ને એના બધા કોડ પૂરા થાત. પણ બહેન, હવે આ ઘરડા શરીરે, એક જરા અડે છે એય નથી ખમાતું! કોણ જાણે કેમ, એને મારાં હાડકાં ચામડાંની માયા હજી નથી છૂટતી! હોય, માણસને જુવાનીમાં મદ હોય, મારેય જુવાની હતી, પણ બધી વાતનો નેહો હોય કે નહિ? આ તો એવો ને એવો જ રહ્યો!’

હું તો બાઈના સામું જ જોઈ રહી. થોડી વારે કહ્યું : ‘જો જીવી! આવી વાત હોય તો ધણીને સમજાવવી જોઈએ. એમાં શરમાવું શું! ચોખ્ખેચોખ્ખું કહી દેવું જોઈએ કે આનું આમ છે.’

‘બહે...ન, મેં નહિ કહ્યું હોય? કેટલી વાર કહ્યું. ઘરમાં કહ્યું, ખેતરે કહ્યું, એક વાર તો સાનમાં કહ્યું. મારો નાનો છોકરો, કેરી ચૂસી રહ્યા પછી એકલાં ગોટલાનાં છોતાં ચૂસતો હતો, એને પટેલે કહ્યું, ‘અલ્યા, હવે તો છાલ મેલ. એમાં શું રહ્યું છે તે ચૂસચૂસ કર છ?’ મોટાં છોકરાછોકરી કોઈ ઘરમાં નહોતાં તે મેં પટેલને સંભળાવ્યું: ‘એને કહો છો ત્યારે તમે જ સમજોને!’ એ સમજ્યા, હસ્યા, પણ રાત પડી ત્યાં એના એ! ને રાતે મોટાં છોકરાછોકરીઓ હોય એમના દેખતાં મારાથી ભવાડા થાય? અમારાં તો ઘરેય નાનાં, ઉતાવળું બોલાયેય નહિ! ને બહેન, સાચું માનશો? હું ના કહું એમએમ એને કસ વધતો જાય. મારી ના સમજે જ નહિને! જાણે પચીસ વરસનો જુવાન! કેટલાં વરસ તો મેં ખમી લીધું. કોકકોક વાર તો એટલી ચીતરી ચડે એ વાતની, પણ શું કરું? બેરીનો ઓશિયાળો અવતાર! કોક વાર તો ચિડાઈને જે થાયે તે થવા દીધું. જાણે એ મારી કાયા જ નથી. છેવટે ન ખમાયું ત્યારે નક્કી કર્યું કે હવે આ છોકરી જરા મોટી થાય એટલી વાર છે. એ તો સારું છે, બહેન, મારો ઊબેલ લાંબો છે. નહિતર સવાસૂરિયાં છોકરાં હોય તો કોઈ દી ઊઠવાવારો ન આવે! બહે...ન! હું બધી હિંમત હારી ગઈ ત્યારે પછી નાહી! નહિતર, ઘર ખેતર, વહેવારવભો છોકરાંછેયાં, બધું છોડીને કોઈને જવું ગમે? ને ગામમાં તો અમારી બેઉની કેવી આબરૂ! હું અખોવન તે નવી વહુઓ તો બધી મને પગે લાગવા આવે. ભગવાને મને બધી રીતે સુખ આપ્યું. પણ છેવટે આ એક વાતથી હું થાકીને હારી ને નાહી!

હું તો આ બાઈની વાત સાંભળીને તેના સામે જ જોઈ રહી! મને તેના તરફ ખૂબ માન થયું. તેની હિંમત, સમજણ, ડહાપણ! થોડી વાર રહી મેં કહ્યું : ‘અલી, તારી જબરી હિંમત. તને એકલાંએકલાં ખાશું શું એવી ફિકર ન થઈ?’

‘ના બહેન! અમે ક્યાં તમારા જેવાં નસીબદાર છીએ, તે એવો વિચાર આવે. કામ કરીએ તો રોટલો મળી રહે, તમ જેવાં મળી જ રહ્યાં ના! અમારામાં એક ભેંશ ઉપર તો રાંડીરાંડ જન્મારો કાઢે! તો મારે તો શું છે? એક છોકરી છે તે મોટી કરીને સારી રીતે પરણાવીશ. અમે તો મહેનતુ વર્ણ તે કામ કરીને અમારું ફોડી લઈએ!’

અત્યાર સુધી મલ્લિકા શાંત બેઠી હતી તે બોલી : ‘અરે બાઈ, તું જ સાચી નસીબદાર છે, તે આમ છૂટી શકી. અને અમે નસીબદાર ગણાઈએ છીએ, તે જ અભાગિયાં છીએ. અમારાં જેવાંને આવું હોય તો અમે શી રીતે છૂટી શકીએ, કહે જોઈએ.’

જીવીએ કહ્યું : ‘બહેન, એવું તમારા જેવાં નસીબદારને હોય જ નહિ. એ તો અમે ભણ્યાગણ્યા વગરનાં, કશું સમજીએ નહિ, અમારે તે કાંઈ અવતાર છે. લ્યો, પણ હવે બેસો; બળી ખાઓ, છેવટે ટાઢી તો થઈ જ ગઈ. અમારા જેવાંની વાતમાં નકામો તમને ઉદ્દેગ થયો.’

મેં તેને થોડી બળી ચાખવા કહ્યું, પણ અમારી આગળ ખવાય નહિ કહી માન્યું નહિ. મેં આપવા માંડી એટલે લ્યો, તમારો શુખન રાખું છું કહી બે ચોસલાં લઈ ચાલતી થઈ. હું તેને ઉંબરા સુધી વળાવવા ગઈ, ને એ મોટી ક્યાંકની અધિકારી હોય એવી નિર્ભય ચાલે ચાલી ગઈ. એને જતી જોઈને થોડી વારે પાછી ફરી કોચ ઉપર બેસવા જાઉં છું, તો મલ્લિકા બહુ જ ગમગીન બેઠેલી. મેં કહ્યું :

સાંભળ્યું બહેન, બિચારાં ગરીબ માણસોને કેવીકેવી પીડાઓ હોય છે?’ અને મલ્લિકાએ એકદમ જવાબ આપ્યો : ‘માત્ર ગરીબને જ હોય છે એમ શા માટે કહો છો? એણે ક્યાં એવાં નસીબદારને પણ હોય છે, માત્ર એટલું કે નસીબદાર જ ખરાં કમનસીબ છે કે એનો કશો જ ઉપાય કરી શકતાં નથી!’

મેં કહ્યું : ‘સાચું કહે છે મલ્લિકા?’ અમે એકબીજાને ટૂંકે નામે બોલાવીએ એટલાં મિત્રો થયાં હતાં.

‘સાચું જ નહિ પણ અનુભવથી કહું છું.’

‘શું કહે છે!’

‘હા; એ બોલતી હતી તે જાણે એકએક મારી જ વાત કરતી હતી. એની પેઠે જ મને પણ સ્પર્શની સૂગ થઈ ગઈ છે, એટલે વાત આવી છે. એની પેઠે જ મેં ઘણીયે વાર તિરસ્કારથી અને જુગુપ્સાથી કોઈ ચીજ કૂતરાને નીરી દઈએ, એમ મારો દેહ સોંપી દીધો છે. એની પેઠે જ મેં નાસી જવાનો વિચાર કર્યો છે ને નાસી શકી નથી. આજ સુધી બે વાતની મને શંકા હતી તે આજ સમજાઈ ગઈ. મને એમ લાગતું તું કે મારે છોકરાં ન થયાં, તેથી જીવનમાં જે બીજું આકર્ષણ થવું જોઈએ તે ન થવાથી મારી આ દુર્દશા હશે. પણ આજ સમજી કે એવું નથી. બીજું એ કે મને જરા આશા હતી, કે જ્યારે ઘરડી થઈશ ત્યારે આ દેહનું આકર્ષણ કંઈક એની મેળે ઘટશે. આજ એ બંને વાત ખોટી પડી છે. મારી નજર આગળ મને મારી પીડાનો કાંઠો દેખાતો નથી. હવે તો મૃત્યુ જ મને ઉગારી શકે.’

જવાલામુખીમાંથી જવાલા નીકળે એમ એનો અંતસ્તાપ ભભૂકી નીકળતો હતો. મેં એને બાથમાં લીધી, આશ્વાસન આપ્યું. તે એકદમ અનર્ગળ આંસુએ રડી પડી. મેં તેને પાણી પાચું. તેને ઉઠાડી મોં ધોવડાવ્યું. તેને થોડી બળી ખાવાનું કહ્યું : પણ મને કહે : ‘આજે હવે નહિ ખાઈ શકું. મને આવું થાય છે ત્યારે ગળે ડયૂરો બાઝે છે.’ પછી મેં કોફી પાઈ, ઘણી વાર બેસાડી તેને ઘેર મોકલી.

થોડી વારે ડોક્ટર આવ્યા. ટેબલ પર રકાબીઓમાં પીરસેલી બળી જોઈ કહે : ‘કેમ, મારા આવ્યા પહેલાં બધું પીરસી રાખેલું છે.’ મેં કહ્યું : ‘આ બળી ઉપર એવો શાપ છે કે એ ખાવાની વાત કરીએ ને ખવાય નહિ. મેં ગરમગરમ ખાવાનો વિચાર કરેલો ને બે-અઢી કલાકથી એમ ને એમ પીરસેલી પડી છે. એવી ભયંકર વાતો સાંભળી કે ખાઈ જ ન શક્યાં.’

ડોક્ટરે કહ્યું : ‘એવી શી વાત હતી વળી?’

મેં કહ્યું : ‘એક વાર ખાઈ લો પછી કહીશ.’

‘અરે પણ અમે તો મડદું ચીરીને પણ તરત ખાવા બેસીએ. ઓપરેશનમાં જીવતા માણસોને કાપીને પણ તરત પછી ખાવા બેસીએ.’

મેં કહ્યું : ‘ના, તોય ખાઈ લો. પછી કહીશ’

ડોક્ટરે કહ્યું : ‘ના, હવે તો સાંભળ્યા પછી જ ખાઈશ, નહિતર નહિ ખાઉં.’

ડોક્ટર માન્યા નહિ. મેં જીવીની ને મલ્લિકાની બંનેની આખી વાત કહી સંભળાવી. વાત પૂરી થયે મેં કહ્યું : ‘એ પેલો દુહો બોલતા ત્યારે તો મને એમના જીવનમાં કવિતા હશે એમ લાગેલું.’

ડોક્ટરે કહ્યું : ‘ખરાબ માણસ બૈરીને અને કવિતાને બંનેને બગાડે છે.’

પછી એક ખાવા ખાતર બળી ખાધી, પણ એ વિચારમાં પડી ગયા. મને કહે : ‘હું વિનોદરાયને વાત કરીશ જ.’ મેં કહ્યું : ‘એને મલ્લિકા વિશે ખરાબ નહીં લાગે?’ મને કહે : ‘અમે ડોક્ટરો તો ગમે તે વાતમાંથી ગમે તે વાત કરી શકીએ. હું તો એને છોકરાં નથી એ વાતમાંથી પણ તે વાત કાઢી શકું.’

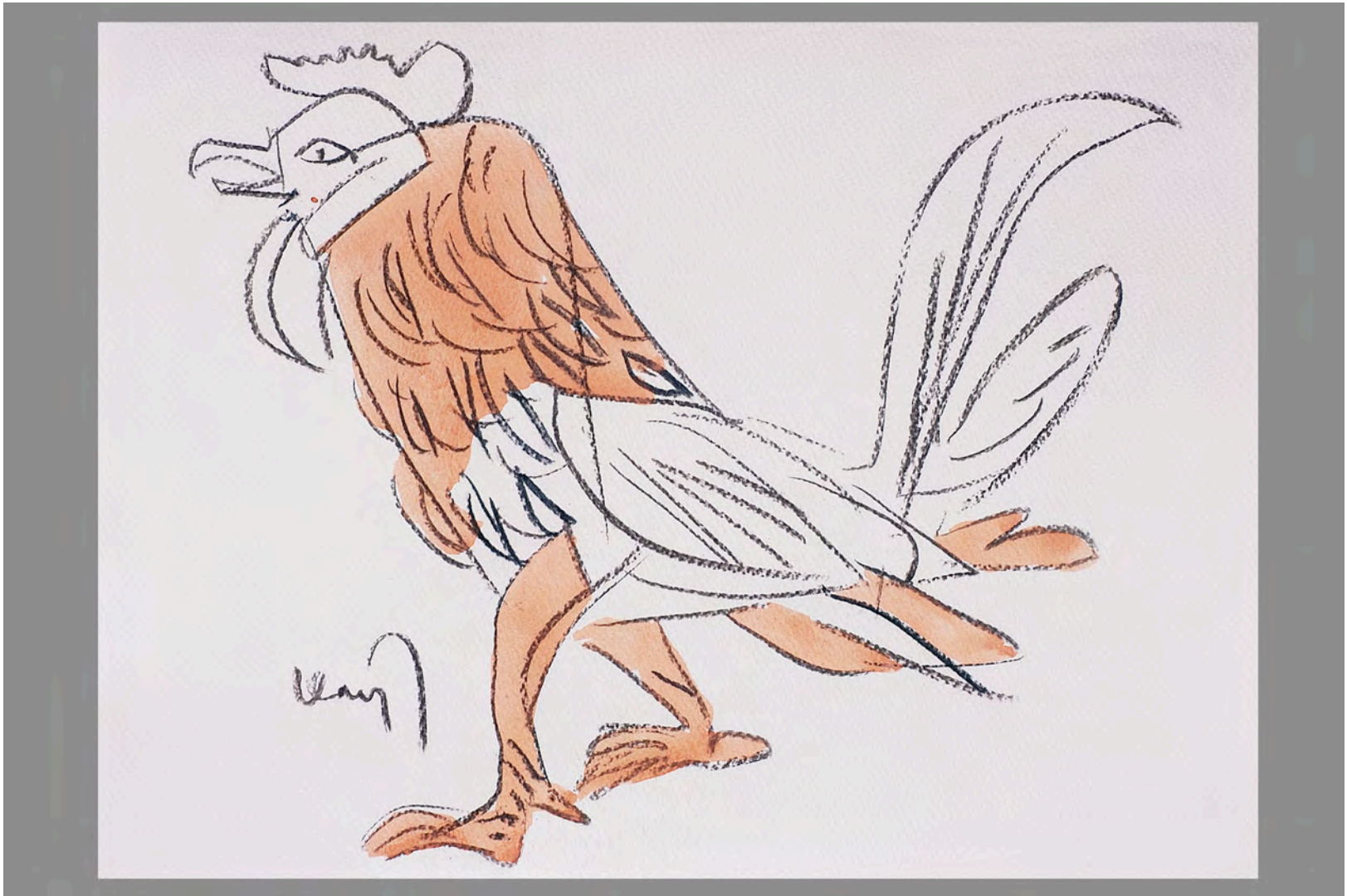
પછી એમણે વાત તો કરી પણ મલ્લિકાને મેં વધારે સુખી કોઈ દિવસ જોઈ નહિ. આઠેક મહિને એમની બદલી થઈ ત્યારે મલ્લિકા મને મળવા આવી. મારી પાસે પોસપોસ આંસુ રોઈ. મને કહે : ‘હવે ઝાઝું નહિ જીવી શકું, કદાચ તમને કાગળ ન લખી શકું, પણ મરતાં તમને સંભારતી મરીશ એમ માનજો.’ મને થયું માણસની કેવી નિરાધારતા છે? અમે કે કોઈ એને કશી જ મદદ ન કરી શકીએ!

અને વરસેકમાં તેણે પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો. વિનોદરાય ડિસ્ટ્રિક્ટમાં હતા ને એ મરી ગઈ. તેના મરણના ખબર આવ્યા ત્યારે અમારાં ઓળખીતાં મારે ઘેર આવ્યાં. અને મારે મોઢે ખરખરો કરવા લાગ્યાં. બધાં કહેતાં હતાં : ‘કેવી નમણી!’ ‘કેવી ભાગ્યશાળી!’ ‘એને જોઈએ ને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનો ખ્યાલ આપણને આવે!’

‘ને સૌભાગ્યવતી જ મરી ગઈ.’

મને મનમાં થયું : ‘સૌભાગ્યવતી!!’

[‘દિરેફની વાતો ભાગ-૩’, ૧૯૪૨]

કાઠિયાવાડના ઉજ્જડ ઝાંખર ભૂખરા વેરાન વગડા જેવા
મારી યુનિવર્સિટીના કેમ્પસમાં
હવે તો લહેરાય છે વૃક્ષો જ વૃક્ષો.

વડ પીપળો બીલી જેવાં
પવિત્ર બ્રાહ્મણ વૃક્ષો હવે
ધીમે ધીમે આ નપાણિયા જમીનમાં
મૂળ જમાવતાં જાય છે.

ગુલમહોર, ગરમાળો, સોનમહોર, શીમળો ને શિરીષ
આંબો, આંબલી, કરંજ, કાંચનાર, પીપળ, લીમડો ને બોરસલી
છાંચો કે છાંચડી, ગંધ ફૂલ કે ફળની
બજાર પાથરી બેઠેલાં આ સુંદર વૈશ્ય વૃક્ષોથી
છંટાઈ લહેરાઈ મહેકી ઊઠ્યું છે મારું કેમ્પસ.

ગોરડ, બાવળ, બોરડી, ખીજડો વિકળો જેવાં
ક્ષત્રિય ઝાડ છોડ તો પોતાનાં મૂળ શૂળ વડે
ઝીંક ઝીલતાં વરસોથી
આ વગડાવેરાનમાં – રણમેદાનમાં છે.

એક વાર સંસ્કૃત અને બંગાળી સાહિત્યમાં
જેનું માત્ર નામ જ સાંભળ્યું હતું,
એવું સપ્તપર્ણી હવે મહેમાન નથી રહ્યું.
હવે તો માદક ગંધ લહેરાવે છે નવરાત્રિની ઉલ્લસિત રાતોમાં.

પણ આ બધાં વચ્ચે
મને તો ગમે છે આ ઊંચો અરડૂસો.

વગડામાં વસવાયાની જેમ મેળે મેળે ઊગેલો.
કોઈએ ક્યારો કરી વાવ્યો નથી,
સ્નેહથી સિંચ્યો નથી,
તોય
આફુડો આફુડો ઊગી નીકળેલો.

આમ તો
અમથા એવા છાંયડામાંથી
કે એકાદ ડાળે પંખીના માળામાંથી તો ઠીક
પણ
નફફટ દાતાણની એક ચીરમાંથી પણ ગયેલો.

કાળમીંઢ ખડકને ચીરતો
એ તો
ઊગી નીકળ્યો છે એમ જ.

‘નક્કામા નખ્ખોદિયા, તું ઊગી નીકળ્યો છે કેમ?’
એમ પૂછતાં
મરમાળું મલકતાં કહે :
‘આખી આ ધરતી
ને અઢાર ભાર વનસ્પતિનું સરજન કરનાર
સરજનહારે
કંઈક તો વિચાર્યું હશે ને!’

મને બહુ ગમે છે
આ અરડૂસો.

[‘સમીપે-૩૭, જાન્યુ.-માર્ચ, ૨૦૧૬’માંથી]

તીતલી – બસંતકુમારી દેવી ઉડિયામાંથી અનુવાદ – રેણુકા સોની

બંગાળી વાર્તાકાર **બસંતકુમારી દેવી** (જ. ૧૯૩૧)ની, છેક આજે પણ પ્રસ્તુત એવી એક સમસ્યાને સંવેદના-મય ઘાટ આપતી આ નાજુક, કરુણગર્ભ વાર્તાનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ એવો જ સહજ છે. અનુવાદક **ડૉ. રેણુકા શ્રીરામ સોની** ઓરિસ્સામાં ગુજરાતી પરિવારમાં જન્મેલાં-ઉછરેલાં છે ને હવે વર્ષોથી અમદાવાદમાં રહે છે. વ્યવસાયે ડૉક્ટર છે.

ચાર વર્ષની છોકરી છે તીતલી, પણ તેનાં મા-બાપનું મગજ ખરાબ કરી નાખ્યું છે એણે ! તીતલીને કેવી રીતે ઠેકાણે લાવવી તેની ચિંતા દિવસરાત તેમને સતાવે છે. તીતલીનો અર્થ છે પતંગિયું, ખરેખર પતંગિયા જેવી જ એ ખૂબ રૂપાળી છોકરી છે. સરોવરના નીર જેવી સ્થિર નહિ, ઝરણાના જળ જેવી સદા ચંચળ. તીતલી પળવાર પણ ક્યાંય સ્થિર થઈને બેસે તો ને ! તે એવું કરે કે સુંદર રીતે ગોઠવેલો ડ્રોઈંગરૂમ જો ભૂલથી પણ ખુલ્લો રહી ગયો તો તીતલી સોફાની ગાદી પર ચઢી જવાની. તેના પગ મેલા છે તેનું ભાન તેને હોય નહિ. સોફા પર ચઢીને તરત પાછી મોંઘી કાશ્મીરી કાર્પેટ પર ભૂસકો મારવાની, મોંઘેથી રણહુંકાર કરવાની.... યા.... હુમ્ !

તે વખતે એ સની દેઉલ બની જાય. અભિનેતા ધર્મેન્દ્રનો અભિનેતા પુત્ર. યા...હુ! ધિચિક્-ધિચિક્ ! ઢિશૂમ્ ! ઢિશૂમ્ ! શત્રુ ને સેના વચ્ચે સની દેઉલ !

કીમતી સોફાસેટના ખૂબ સુંદર કુશનોનું આવી બન્યું ! નાનાં નાનાં ગોળ આભલાંથી ભરેલાં સુંદર મખમલનાં કવરોમાંથી કુશનો બધાં લોચો થઈ કચડાઈ-પિસાઈને અડધાં મરેલાં થઈને પડેલાં હોય અને વારંવાર સોફા પર ચઢી એ બધા ઉપર ગર્જના કરીને કૂદતી હોય, આપણી સની દેઉલ એટલે કે તીતલી.

મા કદાચ રસોડામાં કંઈક સરસ મજાની વાનગી બનાવવામાં પડી હોય. યાહુના રણનાદથી ચમકી ગેસ હોલવી કે પછી ખૂબ જરૂરી હોય તો વાનગીની સુવ્યવસ્થા કરી દોડી આવે ત્યારે તેનો સપનાનો ડ્રોઈંગરૂમ રણભૂમિ બની ગયો હોય ! ફૂલદાનીઓ બધી ઊથલી પડી હોય. ખોટાં પણ ખૂબ મોંઘાં સુંદર પ્લાસ્ટિકનાં ફૂલો અહીંતહીં વેરાયેલાં હોય. પિત્તળની બુદ્ધની મોટી મૂર્તિ ઊંઘી પડી હોય... શિંગડાના સુંદર કારીગરીવાળા હાથીની સૂંઢ કે બગલાંની જોડીની ચાંચ ચોક્કસ ભાંગીને આઘી પડી હોય !

બારણામાં માની ક્રોધભરી મૂર્તિ જોઈ ચાર વર્ષની તીતલી સમજી જાય કે મેં એક મોટી ભયંકર ભૂલ કરી છે, પ્રતિબંધિત વિસ્તારમાં પ્રવેશ કર્યો છે અને પ્રવેશ કરી ઉગ્રવાદીઓ જેવું ભયંકર કામ કર્યું છે.

અળસિયાના મોંમાં મીઠાના કણની જેમ તીતલી બીકથી થથરી જાય. તેનું રૂપાળું મોં લોહી વગરનું ધોળુંધબ થઈ જાય. તેની કાળી ભમ્મર જેવી સદા ચંચળ ચમકતી આંખો સ્થિર થઈ જાય. તેને કંઈ સમજાય નહિ. હજુ તેને

ત્રણ વર્ષ પણ પૂરાં નહોતાં થયાં ત્યારથી એ તેનાં સિનેમાપ્રિય પિતામાતાની કૃપાથી કંઈ કંઈ પિક્ચરો જુએ છે – રાતના અગિયાર, બાર, એક વાગ્યા સુધી આશ્ચર્યથી અવાક, વિસ્મિત આંખો ફાડીને ખુરશી પર ચીટકીને તે પિક્ચર જુએ છે. બધી જાતનાં પિક્ચર. (આજના જમાનામાં કોઈને આંખ બગડવાની બીક નથી – કારણ એ લોકો ખૂબ વિટામિન ખાય છે!!)

તીતલીને અત્યારે સમજાતું નથી – જો પિક્ચરમાં સની દેઉલ ખૂબ સુંદર રીતે ગોઠવેલા ઘરની ચીજવસ્તુઓને ફેંકી, ગૂંદી, ચગદી, લાતો મારી ભાંગી શકે છે, તેની લાતથી સોફા ઊથલી જાય છે, કપરકાબીઓ અને ફૂલદાનીઓ, કાચનાં બારીબારણાં બધું ભાંગીને ભૂકો થઈ જાય છે, પિત્તળની મૂર્તિઓ ધડાધડ પડીને ગબડે છે, તો મેં શું ખોટું કર્યું છે ?

પણ માનો ચહેરો કહે છે કે તેણે ખોટું કર્યું છે. ગુસ્સાથી લાલચોળ થયેલું માનું મોં અને માની લાલ આંખો જોઈને તે સમજી જાય છે કે મેં કંઈક ગડબડ કરી છે.

ગભરાઈને હાથ જોડીને તીતલીએ કહ્યું : ‘મમ્મી, હું વેરી સોરી ! પ્રોમિસ – ફરી આવું...’

રોજ આનું આ પુનરાવર્તન થાય છે. તીતલીના વાળ ખેંચી બેત્રણ વખત ભીંતે પટકાવીને કે તેનો કોમળ કાન ખેંચી સુમિત્રા તેને ઓરડાની બહાર લાવે છે. છોકરીના ગાલ પર તડાતડ બેત્રણ તમાચા પડે છે. તે પછી, પગથિયાં નીચે મૂકવાની ચીજો રાખવા માટે એક નાની ઓરડી બનાવેલી છે, તે ઓરડીનું બારણું ખોલી તીતલીને તેમાં ધક્કો મારે છે અને બહારથી સાંકળ વાસી દે છે, કહે છે – ‘બદમાસ છોકરી, તું ત્યાં જ પડી રહે. આજે તારું ખાવાનું, પીવાનું બધું બંધ! રખડવું બંધ ! કાલે જઈને તારી ટીચરને કહીશ. તને હોસ્ટેલમાં મૂકી આવીશ. તું ઘરમાં કોઈ વસ્તુ સરખી રહેવા દેતી નથી. શેતાન છોકરી!’

ગુસ્સાથી થથરતી સુમિત્રાની આટલી બધી ધમકીમાંથી કેટલો ભાગ તીતલી સમજતી હશે? ખરેખર એ કંઈ પણ સમજતી હશે ખરી?

તીતલી જ્યારે ત્રણ વર્ષ કરતાં પણ નાની હતી, ત્યારે આ અંધારી ઓરડીમાં પુરાઈ જવાની તેને ખૂબ બીક લાગતી. એ ડરી ચીસો પાડી રડતી. તે પછી લગભગ ત્રણચાર દિવસ સુધી એ એકદમ ડાહી બની જતી. તેનું તેજસ્વી મોં કરમાઈ જતું. તોફાની તીતલી કાબૂમાં રહેતી.

પણ અચાનક એક દિવસ તીતલીએ જોયું – વીસીઆરની કેસેટોમાં-પિક્ચરના તોફાની હીરોને કમરે, હાથેપગે જાડી જાડી લોઢાની સાંકળોથી બાંધીને અંધારા ઓરડામાં લોકો ધક્કો મારીને નાખી દે છે, અને બારણું બંધ કરી દે છે. છતાં હીરો જરા પણ રડતો નથી, ખૂબ હિંમતથી સ્થિર બની બેસી રહે છે.

એ જોઈ તીતલીને પણ ઘણી હિંમત આવી ગઈ. તે પણ અંધારી ઓરડીમાં નિશ્ચિત બની બેસી રહી. તેને ચૂપ ભાળી સુમિત્રા ડરી ગઈ અને ઝડપથી તેણે બારણું ખોલી નાખ્યું.

આવી અળવીતરી છોકરીને કેવી રીતે કાબૂમાં રાખવી અને સુધારવી એ સુમિત્રાની મૂઝવણ હતી.

કહેવાની જરૂર નથી કે ચાર વર્ષની તીતલી છોકરાછોકરીનો ભેદ સમજતી ન હતી. પ્રથમ સંતાન છોકરો ન હોવાથી મા-બાપ બંનેએ તીતલીને છોકરાની જેમ ઉછેરી હતી. નાનપણથી તીતલીના વાળ છોકરાની જેમ કપાતા, તે છોકરાનાં કપડાં પહેરતી. છોકરી હોઈને તેણે થોડું ઓછું તોફાન કરવું જોઈએ, શરમ આવવી જોઈએ, થોડી બીક લાગવી જોઈએ તે ખ્યાલ તેને શી રીતે આવે ? તેની ઉંમર તો ખાલી ચાર વર્ષની છે.

જુઓ ને, ચાર મહિના પહેલાં મુન્નાનો જન્મ થયો ત્યાં સુધી સુમિત્રાને પણ તે વાતનો ખ્યાલ નહોતો, પણ મુન્નાએ જન્મીને જાણે સુમિત્રાને સમજાવી દીધું કે છોકરીછોકરામાં ભેદ રહેવો જોઈએ એટલે સુમિત્રા હવે થોડી વધારે કઠોર બની હતી.

સુમિત્રા ડ્રોઈંગરૂમને હંમેશાં તાળું દઈ રાખતી, પણ ઘરની બીજી બધી વસ્તુઓનું શું ? આજકાલ બધે ફ્લેટ નાનો હોય તો પણ ચક્રાયક હોય છે – મોઝાઈકની લાદી, ચક્રાયકિત બારણાં, બારીના પડદા, ડાઈનિંગ સ્પેસ. બરાબર તેની સામે ભલે આરોગ્યના નિયમ વિરુદ્ધ પણ લેટ્રિન-બાથરૂમ, સુંદર ઇટાલિયન માર્બલ જડેલા હોય છે. સંડાસની પડોસમાં જ રસોડું. તેમાં પણ ગ્લેઝ્ડ ટાઇલ્સ ચમકે છે. કૂકિંગ રેન્જ છે. બધું જ એકદમ સરસ ટીપટોપ !

સુમિત્રાદેવી બપોરે ઊંઘી જાય કે કોલોનીની બહેનપણીઓ આવે ત્યારે મિટિંગો ભરે છે ત્યારે તીતલીને સરસ ચાન્સ મળી જાય છે. તીતલી ચૂપચાપ પોતાના પ્રયોગો શરૂ કરી દે છે. – પ્યાલામાં થોડું પાણી લઈ તેમાં નાખે થોડું દૂધ, થોડી ટૂથપેસ્ટ, થોડી નેઈલપોલીશ, થોડો પાઉડર, થોડો શેમ્પૂ અને જો દવાની ટીકડી મળી ગઈ તો ખૂબ મજાનું. ચમચો લઈ બધું મિક્સ કરે. કદાચ ગયા ભવમાં તીતલી મેડમ ક્યુરી તરીકે જન્મી હશે! હજુ તે પ્રયોગો કરવાનું ભૂલી નથી !

માના જેટલા રંગના ચાંદલા હોય તે બધા કાઢી તીતલી એક નોટમાં ચોંટાડી ઉદ્યોગકામ કરે છે અથવા તો બધી દવાઓનું પ્રવાહી ભેગું કરી હાથમાં ઘસી નવા રંગની શોધ કરે છે. કંઈ ન મળે તો કેયોન પેન્સિલ લઈને પ્લાસ્ટિક પેઇન્ટ થયેલી દીવાલ પર મનગમતાં ચિત્રો દોરી કાઢે છે.

દૂરદર્શન પર તો તીતલી હંમેશાં આ બધું જોતી હોય છે. બાળકોની ચિત્રસ્પર્ધાનું લાઈવ ટેલિકાસ્ટ એણે જોયું હોય છે એટલે તીતલીને સમજાતું નથી કે ઘરની રંગેલી દીવાલો પર શા માટે ચિત્ર નહિ દોરવું. એ દીવાલો પર ચિત્રો દોરવાથી શું બગડી ગયું?

તીતલીના પપ્પા સાંજે ઘેર આવે. તેઓ એક મોટી કંપનીના મોટા ઓફિસર છે. દીપક જ્યારે થાકીને ઘેર આવે ત્યારે ધ્વનિમુદ્રિત થયેલી ટેપની જેમ સુમિત્રા તીતલીના આખા દિવસનાં તોફાનનો હિસાબ બોલી નાખે છે. બપોરના એક વાગ્યે નિશાળેથી આવ્યા પછી તીતલીએ કરેલાં બધાં તોફાનો !

તીતલીએ આજે સોફાનાં કવર ફાડ્યાં છે, ટૂથપેસ્ટ બગાડી છે, તીતલીએ આટલી સરસ દીવાલને તેની વિચિત્ર ચિત્રકલાનું કેન્વાસ બનાવી દીધું છે.

બપોરે તીતલી ઊંઘી નથી. સુમિત્રા ઊંઘી ગયા પછી ચૂપચાપ પલંગ પરથી ઊતરી તેણે તેના બધા પ્રયોગો શરૂ કરી દીધા છે ! કેટલી બધી વસ્તુઓ બગાડી છે.

સુમિત્રા કહે છે – તે મારાથી જરીયે ડરતી નથી. મારી વાત માનતી નથી. ઘરમાં બાળકોની ભૂમિકા ઓછેવત્તે અંશે આવી જ હોય છે. બાળકો પોતાને પિક્ચરનો હીરો કે હિરોઈન માનતાં હોય છે. વીસીપી, વીસીઆર, વિડિયો, ટી.વી વગેરે આધુનિક યુગનાં શ્રેષ્ઠ યંત્રોની શોધ પછી બાળકની માનસિક પક્વતા તેની ઉંમર કરતાં થોડાં વર્ષ આગળ નીકળી ગઈ છે. આ બધામાંથી બાળક વધારે સારું શીખે છે કે ખરાબ તે કોણ તોલી જુએ છે?

વર્તમાન ભૌતિક-ઔદ્યોગિક યુગમાં આદર્શનું રૂપ બદલાયું છે. ત્યાગ નહિ, પણ ભોગના લોભના પાયા પર જીવનનું ઘડતર થાય છે. આ યુગને રેસનો યુગ પણ કહી શકાય. સોનાના હરણ પાછળ એકશ્વાસે દોડવાની હરીફાઈ ચારે બાજુ ચાલે છે. ખાલી દોડ !

આ દોડની હરીફાઈમાં શ્વાસ ચઢેલો માણસ કામથી થાકી જ્યારે ઘેર પાછો આવે છે ત્યારે તે વિલાસમાં ડૂબીને પોતાને નરવો બનાવવા મથે છે. કામથી થાકેલા મનને હળવું કરી એ શાંતિ પામવા મથે છે.

દીપકને વખત મળે નહિ. તીતલીને પણ આખો દિવસ રાહ જોયા પછી પિતાનો પ્રેમ મળે નહિ. પ્લાસ્ટિક પેઇન્ટેડ દીવાલની દુર્દશા જોઈ દીપક અગ્નિશિખાની જેમ ભડકે છે. વહાલી દીકરીને ખોળામાં બેસાડવાને બદલે એને બે થપ્પડ ઠોકી દે છે.

એ કહે છે, આવી છોકરીને સજા કરવી જ જોઈએ.

કઠોર હાથના કઠોર સ્પર્શથી તીતલી ઓરડામાં ભરાઈ જાય છે અને ઓશીકામાં મોં ખોસી થોડી વાર રહે છે. તે પછી વળી તાજી થઈ આવે છે. ગાલ પર ચોંટેલાં, સુકાયેલાં આંસુની ધારના ડાઘને સુમિત્રા વહાલથી ટુવાલ ભીનો કરી લૂછી નાખે છે. પછી પાઉડર લગાવી દે છે અને કપડાં બદલાવી રાત માટેનાં ખાસ કપડાં પહેરાવી દે છે.

પિતા પણ વહાલ કરે છે. સજા વધારે આકરી થઈ ગઈ એવું તેમને લાગે છે. થાય છે કે ન માર્યું હોત તો ચાલત.

રાતે મા-બાપની પાસે બેસી તીતલી આશ્ચર્યવત્ અવાક બની સિનેમા જુએ છે. લગભગ બધાં પિક્ચરોમાં પ્રેમ, ઈર્ષ્યા, હિંસા, પાશવી અત્યાચાર વગેરે બધું આજકાલ ખૂબ ખુલ્લી રીતે દેખાડાય છે. નાયક-નાયિકાના પ્રગાઠ મિલનનાં જાતજાતનાં દશ્યો તેના મનમાં અદ્ભુત છાપ ઊભી કરે છે. ત્રણ વર્ષની ઉંમરથી એ જુએ છે છૂરી, ચાકુ, પિસ્તોલ, તલવાર, ગદા અને તેથી સર્જાતાં લોહિયાળ દશ્યો. ત્રણ વર્ષની ઉંમરથી તીતલી જુએ છે શારીરિક ઉન્માદનાં ભીષણ દશ્યો.

તીતલીની ઉંમર એવી છે. તેનું મન નાજુક છે. એ જોતી વખતે શું તેના કોમળતાના દરિયામાં કોઈ અપરિચિત ભય, આશંકા અને વિસ્મયનું વાવાઝોડું નહીં વાતું હોય? તેની ચમકતી ભમરી જેવી કાળી નિષ્પાપ આંખોના ડોળા શું આશંકાથી જડ બની સ્થિર નહીં થઈ જતા હોય? તેના નાનકડા હૃદયમાં પ્રશ્નોનું વાવાઝોડું જાગે છે અને ભયંકર મોજાં ઊઠી તે નાનકડા પરિધિને ભૂંસી નાખે છે, પણ પિક્ચર જોતી વખતે સવાલો પૂછવાની કડક મનાઈ છે એટલે તે ચૂપ રહે છે.

ક્યારેક ક્યારેક તેમાંથી છૂટવા તીતલીને કંઈક તોફાન કરવાનું અચાનક મન થઈ આવે છે એટલે ગુપચુપ ઊઠીને એ ઠંડું પાણી પીવાના બહાને િજનું બારણું ધડ દઈને ખોલી નાખે છે અથવા તો બિસ્કિટની બરણી હાથમાંથી પાડી નાખે છે કે ઊંઘતા મુન્નાને હલાવીને જગાડી દે છે.

આમ ફિલ્મના વાતાવરણમાંથી છૂટવાના પ્રયત્ન કરવા જતાં તીતલી મારને નિમંત્રણ આપે છે.

ઉનાળાની બપોરે દોઢ વાગે તીતલી સ્કૂલમાંથી પાછી ઘેર આવે છે. સ્કૂલબસમાં પણ થાકેલી હોય છે. મોઢું પડેલું અને શરીર ઢીલુંઢફ. હાથ-મોં ધોઈને બદલી ખાવાના ટેબલ પર એ બેસે છે. અહીં પણ ડિસિપ્લિન કે નિયમો માનવા પડે છે. વિટામિનવાળો સમતોલ આહાર. તીતલીને તે ખાવાનું ભાવતું નથી, પણ ખાધા વિના છૂટકો નથી.

ઓશીકા પર માથું રાખી 'વીમેન્સ એરા' મેગેઝિનનાં પાનાં ઉથલાવતાં ઉથલાવતાં માએ પોતાના કઠોર સ્વરના તરંગો મોકલ્યા : 'ખાઈ રહી? એલી તીતલી, તારું ખાવાનું પત્યું કે પછી માર ખાવો છે? જમવાના ટેબલ પર કેટલો વખત બેસી રહેવાનું? આજનું હોમવર્ક કરવું નથી? ટુ હન્ડ્સથી સેવન હન્ડ્સ સુધી લખવાનું છે. સ્પેલિંગ મોઢે કરવાના છે, ફિલ અપ ધ ગેપ્સ પછી રૂહાઈમ મોઢે કરવાની છે, પેજ નંબર ફોર્ટીનથી પેજ નંબર ટ્વેન્ટી સુધી રીડિંગ કરવાનું છે. કંઈ ભાન છે ?'

મિસે લખ્યું છે. નીચે સહી પણ છે.

બધાં શાકભાજી નાખી રાંધેલી ખીચડી અને બાફેલું ઈંદું હાથની આંગળીઓથી પકડી જબરજસ્તીથી તીતલી મોંમાં ખોસતી હતી. આંખમાંથી આંસુની ધાર વહી જાય છે. ખાવાનું ભાવતું નથી. આવું ખાઈ તેણે ઘણી વાર ઊલટી કરી છે. ડોક્ટર પાસે ગઈ છે, દવાઓ ખાધી છે. બીકથી દવાઓ પણ પીપરમિન્ટની જેમ ગળી ગઈ છે.

આજે પણ ગભરાઈને, બહાર નીકળી આવતા ખાવાનાને તે પાછું મોંમાં ખોસતી હતી.

‘બદમાસ, ઝટ ઝટ ખાય છે કે નહિ? એટું છોડી ઊઠી છે તો તારાં હાડકાં ભાંગી નાખીશ, ધ્યાન રાખજે. હોમવર્ક કરવા બેસવું પડશે એ બીકે મોડું કરે છે પણ આજે તારે રમવા નથી જવાનું. આજે તારું રમવાનું બંધ, બુલબુલના ઘેર પણ તને નહિ જવા દઉં.’

ખાવામાં મોડું કર્યું એટલે માએ તીતલીને સજા કરી. ખાવાનું પૂરું થશે કે તરત જ ભણવાનું શરૂ થશે. જમતાં જમતાં જ તેણે ભણવાનું વિસ્ત સાંભળી લીધું.

તીતલી માટે મા-બાપે કેટકેટલી આકાશને આંબતી કલ્પનાઓ કરી છે ! કેટલાં સપનાં જોયાં છે ! તેમનાં દીકરાદીકરી ઓલરાઉન્ડર બનવાં જોઈએ. આજકાલના જમાનામાં જે ભયંકર હરીફાઈ ચાલે છે તેમાં જો શરૂઆતથી મહેનત ન કરાય તો શી રીતે આગળ અવાય ?

એટલે રવિવારે તીતલીએ ડાન્સિંગ ક્લાસ અને શનિવારે સ્વિમિંગ ક્લાસમાં જવું પડે છે. થોડી મોટી થશે ત્યારે કરાટે શીખશે. ચિત્ર પેઇન્ટિંગ વગેરે કેટકેટલું શીખવાનું છે. તીતલી ભણવામાં ખૂબ હોશિયાર થશે. ખૂબ સરસ ડાન્સ શીખશે, ખૂબ સરસ ગીત ગાશે. મોટી થઈને તેને કંઈ નહિ તો આઈ.એ.એસ. કે આઈ.પી.એસ. ઓફિસર બનવું પડશે. તે માટે તેણે અત્યારથી જ ખૂબ બ્રિલિયન્ટ, ખૂબ બુદ્ધિશાળી થવું જરૂરી છે.

ત્રણ વર્ષની ઉંમરથી તીતલીનું ભણવાનું શરૂ થઈ જાય છે. વન-ટુ, બકલ માય શૂ, થ્રી ફોર, ક્લોઝ ધ ડોર...’

ગમે તેમ જમીને આંસુથી ખરડાયેલું મોં સિંકમાં ધોઈ તીતલી ભણવા બેઠી. ત્યાં તો તે જ વખતે ફૂલના ઝાડ પર પક્ષી આવીને બેઠું. તીતલીનું ધ્યાન એ તરફ ગયું. કેટલું સરસ ગીત ગાતું હોય તેવી રીતે અવાજ કરે છે આ પક્ષી ! આ ડાળેથી પેલી ડાળે ફર ફર કરતું કૂદકા મારે છે. આહા ! તીતલી જો આ પક્ષીની જેમ કૂદકા મારી ઊડી શકતી હોત તો ! તો પછી આ ઘરમાં તે આવી રીતે રહેતી ન હોત. આ ડાળેથી પેલી ડાળે, પછી ઝાંપા પર, તે પછી ફરરર કરીને બહાર ઊડી જાત. કેટલી મજા પડત. તડકો જતો રહ્યો છે એટલે બહાર ઊડવામાં હવે તકલીફ નથી. તીતલી મન ફાવે તેમ બહાર ફરત – ઊડતી ઊડતી ભૂરા આકાશ સુધી ચાલી જાત!

અચાનક તીતલીની પીઠ પર એક કોમળ હાથનો કઠોર સ્પર્શ થયો – ત્રણચાર ધબ્બા સાથે માની ગુસ્સાભરી ગાળો સંભળાઈ : ‘ત્યારની બેઠી છો, આટલું જ લખ્યું છે? મૂરખ, બદમાસ, ઠોઠ !’

તીતલીના નાના મગજમાંથી અચાનક બધું ભણવાનું ક્યાંય ખોવાઈ ગયું અને આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ. પેલું નાનું પીળું પક્ષી હવે તેને દેખાતું નથી.

ફરી બે થપ્પડ પડી. તીતલી આંસુભરી આંખે એક ભયભીત શૂન્યતા સાથે તેની માને તાકી રહી. તે હવે કંઈ લખી શકતી નથી, વાંચી શકતી નથી કે માના સવાલનો જવાબ આપી શકતી નથી.

બપોરની મીઠી નીંદરનો ત્યાગ કરી સુમિત્રા તીતલીને તેના લાંબાલય ‘હોમવર્ક’ની દવા ઘૂંટીને પિવડાવવા ઊઠી આવી. અચાનક તીતલીની આવી હાલત જોઈ તેના માથામાં જાણે આગ ભભૂકી ઊઠી. કદાચ તેને થયું હશે કે તીતલી જીદે ભરાઈને કંઈ જવાબ આપતી નથી. આવડી અમથી ચાર વર્ષની છોકરી ! હાથમાં ઊંચકીને ફેંકો તો ફેંકાઈ જાય, તેની વળી જીદ તો જુઓ!

સુમિત્રાને શું થઈ ગયું કોણ જાણે, તીતલીને તેની ભણવાની ખુરશી પરથી ખેંચી લઈ, વરસાદ વરસતો હોય તેમ તેના આખા શરીર પર એ થપ્પડનો વરસાદ વરસાવવા લાગી. તે મારથી તીતલીના કોમળ હોઠ પર દાંત બેસી જવાથી લોહી નીકળ્યું અને આખા શરીરમાં ઘણી જગ્યાએ મારથી સોજા આવી ગયા.

અચાનક તીતલીએ અણધાર્યું કર્યું જે સુમિત્રાની કલ્પના બહાર હતું. તે વીજળીની ઝડપે સૂવાના ઓરડામાં દોડી ગઈ અને ઊંઘતા બિચારા મુન્નાને પોતાના બંને નાનકડા હાથથી થપ્પડ અને ગુંબા મારવા લાગી ગઈ.

તીતલીની નિર્દોષ કાળી ભમ્મર આંખોમાંથી વિદ્રોહના અગ્નિના તણખા ઊડે છે ! સાથે આંખોમાંથી આંસુની અજસ્ર ધાર પણ વહે છે!

સુમિત્રા પણ દોડી આવી. પહેલાં તો આ દશ્ય જોઈ એ બારણામાં પથ્થરની મૂર્તિની જેમ જડાઈ ગઈ. તીતલીના આંસુભર્યા લાલ મોં પર છવાયેલાં ક્રોધ અને હિંસાએ તેને સ્તબ્ધ કરી દીધી હતી.

તીતલીને ખેંચીને આઘી કરી મુન્નાને ખોળામાં લેતાં સુમિત્રા બરાડી – ‘તેં મુન્નાને માર્યું? તારી આટલી હિંમત? ઊભી રહે. આજે આવવા દે તારા પપ્પાને ! કાપીને તારા કકડા ન કરે તો ! પપ્પાના હાથનો એવો માર પડશે કે જિંદગીભર ભૂલી નહિ શકે, બદમાસ છોકરી...ગુસ્સો દેખાડે છે પાછી !’

ત્યાં તો તીતલી સુમિત્રાની સામેથી અદશ્ય થઈ ગઈ હતી.

તો શું તીતલી ખાલી સુમિત્રાની સામેથી અદશ્ય થઈ ગઈ હતી ?

તેના પપ્પા સાંજે પાછા આવ્યા ત્યારે તેણે તેમના હાથની કઠોર સજા સહન કરી હતી શું ?

ના, તીતલીને સજા મળી નહિ.

પેલા પીળા નાના પક્ષીની જેમ તીતલી ઘરમાંથી, તેનાં બધાં પરિચિતો પાસેથી અદશ્ય થઈ ગઈ હતી.

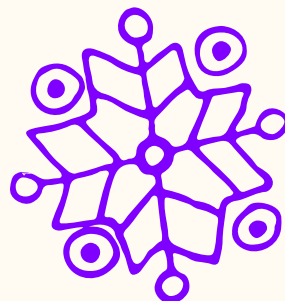
ઘણીવાર પછી મુન્નાને શાંત કરી, તેને ઊંઘાડી, પોતાના ક્રોધના અગ્નિને હોલવી, તે શેતાન છોકરીને કોઈ બારણા પાછળ કે કોઈ ટેબલખુરશી કે ખાટલા નીચે છુપાઈને બેઠી હોય ત્યાંથી કે ઉઘાડા ધાબા પરથી પકડી ઘસડી લાવવા માટે સુમિત્રા પોતાના સૂવાના ઓરડામાંથી બહાર આવી, પણ તેને તીતલીનું નામનિશાન મળ્યું નહિ.

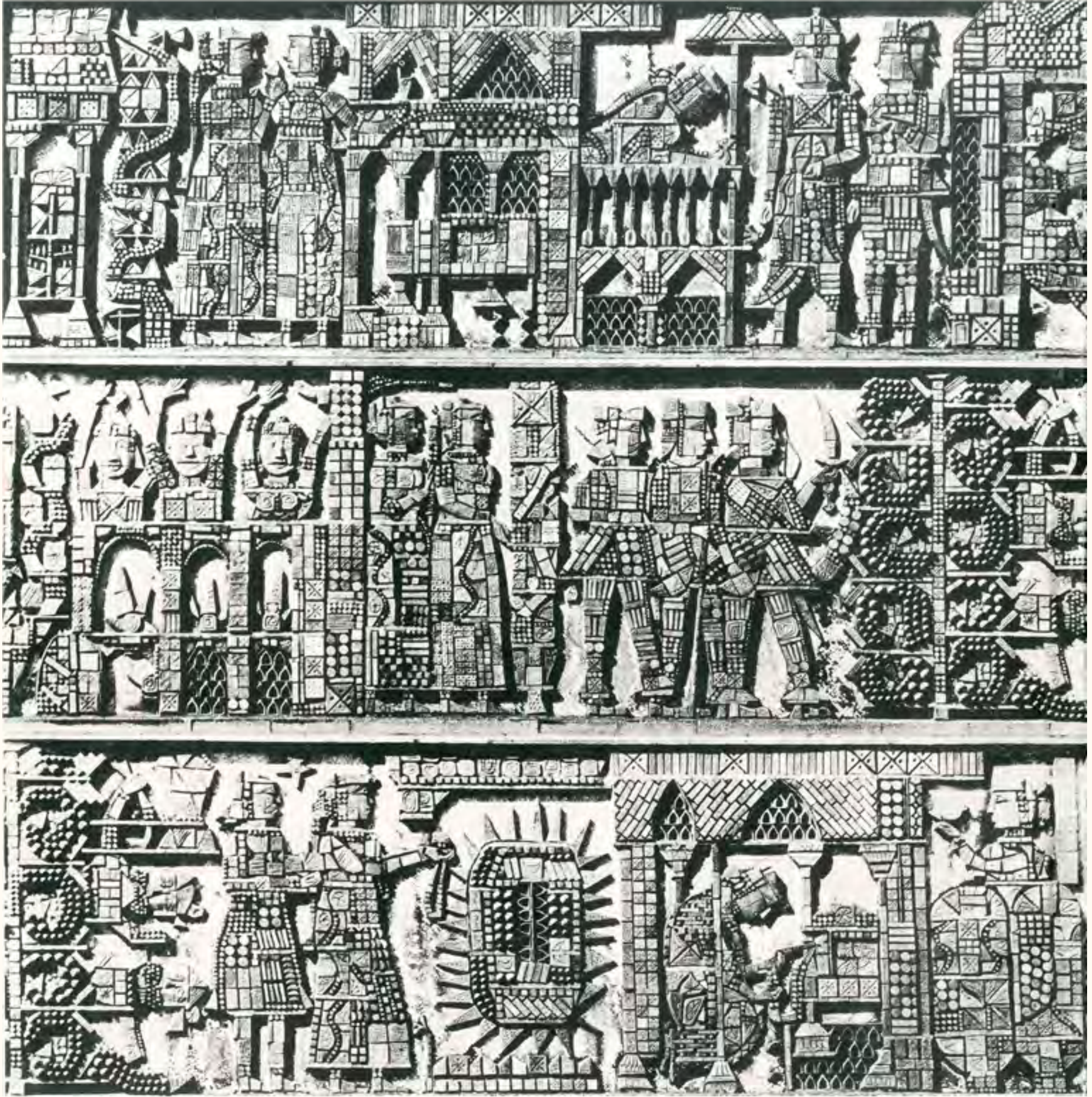
તે પછી રડારોળ, ફોનાફોન, શોધાશોધ, પોલીસથાણામાં રિપોર્ટ વગેરે કર્યા પછી એક દિવસ છાપામાં અને દૂરદર્શન પર જાહેરાત આપી. સુંદર નાનકડી છોકરીના એક ખૂબ સુંદર નાનકડા ફોટા સાથે – નામ તીતલી, ઉંમર ચાર વર્ષ, શરીરનો વાન સફેદ, તેણે ભૂરું લેક અને ભૂરી ચઢી પહેર્યાં છે, મોં ગોળ સુંદર, આંખો કાળી ભમ્મર.... અમુક દિવસે બપોરે ખોવાઈ છે. કોઈ સહૃદય વ્યક્તિને જો મળે.... વગેરે...

પણ તીતલી હવે પાછી આવી નહિ. લોભ અને નિષ્ફુરતાથી ભરેલી આ દુનિયાની કઈ કઠોર પરિસ્થિતિના કારણે તેનું અબોધ, નાનું વ્યક્તિત્વ વિલીન થઈ ગયું તે વાત કોણ કહી શકશે?

બસ, વચ્ચે વચ્ચે ઘણા દિવસો સુધી જાહેરખબર આવતી રહી.

[‘શ્રેષ્ઠ ઉડિયા વાર્તાઓ’, અનુ. ડૉ. રેણુકા શ્રીરામ સોની, ૨૦૦૪]

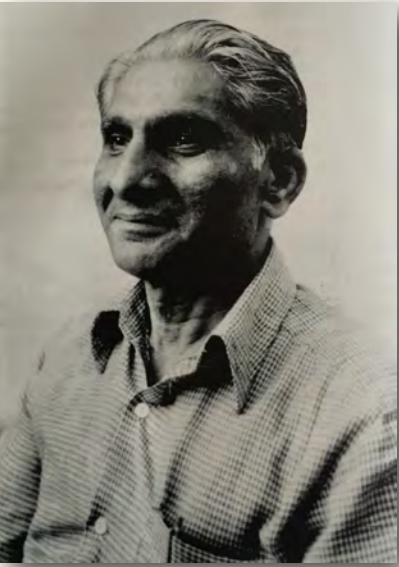

કે. જી. સુબ્રમણ્યમ, The King of the Dark Chamber, પકવેલી માટીમાં ભીંત પર કળાકૃતિ (Terracotta Mural),
 ૨.૭ X ૨૪.૭ મીટર, ૧૯૬૩
 નોંધ : આ મ્યુરલ પાછળ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના નાટક અરૂપરતનની પ્રેરણા છે. રવીન્દ્રાલય ભવન (લખનઉ) ની ભીંતે આ મઢાયું છે.

‘ઉશનસૂ’ નામે જ ખ્યાત થયેલા **નટવરલાલ કુબેરદાસ પંડ્યા** (૨૮.૯.૧૯૨૦–૬.૧૧.૨૦૧૧) ગાંધીયુગ અને અનુગાંધીયુગમાં પ્રસરેલા આપણા એક પ્રમુખ(મેજર) કવિ. સતત કાવ્યલેખન-રત રહ્યા. ૧૭-૧૮ કાવ્યસંગ્રહોને સમાવતો એમનો સર્વકાવ્ય-સંગ્રહ ‘સમસ્ત કવિતા’ ૧૯૯૭માં પ્રગટ થયેલો એ પછી પણ એમના બે-ચાર સંગ્રહો પ્રગટ થયેલા – એમ આ-જીવન લખ્યું. પ્રેરણાના ધોધને પણ રચનાના ઘાટમાં કંડારી શકે, એવી સબળ કવિકર્મ-શીલ એમની સર્જકતા હતી.

‘વળાવી બા આવી’ એ એમનું સૌને યાદ હોય એવું, ખૂબ જ જાણીતું કાવ્ય. ઘણા રસિક અભ્યાસીઓએ એના આસ્વાદ લખ્યા છે. કવિએ પોતે પણ એના વિશે લખ્યું છે. એ આસ્વાદ-લેખ અહીં મૂક્યો છે.

રજાઓ દિવાળી તણી થઈ પૂરી, ને ઘર મહીં
દહાડાઓ કેરી સ્ખલિત થઈ શાંતિ પ્રથમની.
વસેલાં ધંધાર્થે દૂરસુદૂર સંતાન નિજનાં
જવાનાં કાલે તો, જનકજનની ને ઘર તણાં
સદાનાં ગંગામાસ્વરૂપ ઘરડાં ફોઈ, સહુએ
લખાયેલો કર્મે વિરહ મિલને તે રજનીએ
નિહાળ્યો સૌ વચ્ચે નિયત કરી બેઠો નિજ જગા,
ઉવેખી એને સૌ જરઠ, વળી વાતે સૂઈ ગયાં.

સવારે ભાભીનું ભર્યું ઘર લઈ ભાઈ ઊપડ્યા,
ગઈ અર્ધી વસ્તી, ઘર થઈ ગયું શાંત સઘળું,
બપોરે બે ભાઈ અવર ઊપડ્યા લેઈ નિજની
નવોઢા ભાર્યાઓ પ્રિયવચનમંદસ્મિતવતી;

વળાવી બા આવી નિજ સકલ સંતાન ક્રમશઃ,
ગૃહવ્યાપી જોયો વિરહ, પડી બેસી પગથિયે.

ઉશનસૂ (૨૮-૧૧-૧૯૪૩)

મારી સમગ્ર કવિતાપ્રવૃત્તિ ઉપર નજર નાખી જતાં હવે મને લાગે છે કે મારું વતનગામ, વતનઘર વગેરે મારી કવિતાપ્રવૃત્તિનો મહત્ત્વનો અને કદાચ સૌથી સજીવ અંશ છે; ગામ, શેરી, ઘર કરતાં આ અંશ છેવટે ‘બા’ની ઉપર કેન્દ્રિત થતો લાગે છે. ‘બા’ એટલે જ આખું વતન; તાજેતરમાં જ લખાયેલી એક વતનકૃતિની પંક્તિ છે :

‘વતનને બાનો ચહેરો.’

ચાળીસેક વર્ષની કાવ્યપ્રવૃત્તિની જાણે ધ્રુવટેક છે ‘બા;’ નવીનવી મનોદશાએ, નવી નવી સજ્જતાએ સર્જકતા વતન તરફ વળે છે. શહેરી પરગામીપણાથી થાકેલી રસવૃત્તિ જડીબુટ્ટી સૂંઘવા જ જાણે લીલીછમ વતનસીમમાં વારેવારે ફરી આવી છે; અને આ લીલાછમ પ્રદેશનો છેડો છે ‘ઘર,’ જ્યાંથી તાજમાજ થઈ પાછી નગરના જીવલેણ જીવનવિગ્રહમાં જોડાઈ જાય છે.

કૃતિ રચાઈ તે અરસામાં (તે અરસો ‘કુમાર’ના સોમા અંકનો કે તેની આજુબાજુનો હશે.) આ ‘ઘર’-ભાવના ઘણી ઉગ્ર હતી એવું સ્મરણ છે. રસાસ્વાદમાં તો કૃતિ જ મહત્ત્વની છે, અને કવિની અંગત આત્મકથાના સ્થૂલ અંશો કશા જ કામના નથી તે કોણ નથી જાણતું? છતાં દરેક કૃતિ જો એ કલાકૃતિ હોય તો અખિલ માનવજાતની અંતરાત્મકથા જ બની રહે છે; ઉમાશંકરે કવિતાને માનવજાતિના આત્માની માતૃભાષા કહી છે તે અત્રે યાદ આવશે.

મને આજે કવિતાપ્રવૃત્તિના લગભગ ચાલીશ વર્ષ બાદ આ ‘માતૃભાષા’ શબ્દનું નવું અર્થઘટન કરવાનું મન થાય છે. કવિતા ‘માનવઆત્માની માતૃભાષા’ તો છે જ; પણ પ્રત્યેક કવિએ પણ પોતાની સર્જકતા માટે પોતાની નિજી અનુભૂતિની નિજી અભિવ્યક્તિ માટે પણ એક નિજી માતૃભાષાની ખોજ ચલાવવી પડે છે. આ ‘માતૃભાષા’ એટલે આપણા ગુજરાતની વાત છે એટલે ‘ગુજરાતી ભાષા’ એટલો જ અર્થ થતો નથી; ગુજરાતી તો સવા બે કરોડની માતૃભાષા છે; પણ ‘ગુજરાતી’માં લખવા પછી પણ સર્જકોએ પોતપોતાની નિજી માતૃભાષા – પોતાનો એક Idiom શોધી લેવાનો બાકી જ રહે છે; મને લાગે છે કે ‘વળાવી બા આવી’માં મને મારી એક નિજી માતૃભાષાનો -મારો નિજી Idiom પ્રાપ્ત થયો છે; તે અરસાની મારી અન્ય કૃતિઓ જે ‘પ્રસૂન’માં પ્રગટ થઈ છે તે જોતાં આ વાત તરત પકડાશે કે અહીં માતૃભૂમિમાં માતા વિશે જે માના સ્વાભાવિક સ્તન્ય જેવી જ સહજસરલ ભાષાની શેઠ ફૂટી છે; સરલ ભાષા, સરલ શિખરિણી ઇંદમાં ઓછામાં ઓછા અલંકારે કામ પતાવે છે.

વાત પણ કેવળ સાધારણ, ઘરગથ્થુ ને માત્ર આટલી જ છે : દૂર ગામડાનું એક વતનઘર છે, તેમાં ઘરડાં બા,બાપુ ને ગં. સ્વ. ફોઈ એમ માત્ર ત્રણ જણાં જ રહે છે; દિવાળીની લાંબી રજાઓમાં ત્રણ પેઢીઓનો કુટુંબમેળો મળ્યો છે ને આવતી કાલે સવારે તો બધું વીખરાઈ જવાનું છે ને એકલાં રહેવાનાં છે પાછાં પેલાં ત્રણ; બા, બાપુ ને ફોઈ. એમાં બાપુ ને ફોઈ તો અર્ધાં વેરાગી; ‘સંસાર મિથ્યા છે’ એ એમનું સમાધાનસૂત્ર; પણ બાનું એમ નથી, એનું તો આખું ‘પેટ’ ચાલ્યું જાય છે; અને કાંઈ સમાધાન નથી, બધાયની વિદાય ભેગી એ પોતાની જીવનધૃતિને પણ વિદાય આપી રહી છે ને છેવટે આ ‘એકલવાયા’પણાને ભારે પગથિયામાં જ ફસડાઈ પડે છે.

કવિએ આટલીશીકડી આ વાતને સોનેટના ત્રિભંગમાં ઢાળી ને કલાકૃતિ ઉપસાવી આપી છે. જે આસ્વાદ બને છે – અસાધારણ બને છે. કળા એટલે જ સાધારણ અને સામાન્યનું જ ‘સાધારણીકરણ’ પ્રક્રિયા દ્વારા છેવટે તો કશુંક વિશેષીકરણ, અસાધારણીકરણ.

સુજ્ઞ ભાવક જોઈ શકશે કે આ સોનેટમાં કાવ્યનટરાજનો એક રમ્ય ત્રિભંગ મૂર્ત થયો છે. પ્રથમ અષ્ટકમાં એક જાતની સ્તબ્ધતા, અપ્રવૃત્તિ છે, એક જાતનું સ્થાવરપણું છે, સ્થવિરોમાં હોય તેવું સ્થાવરપણું. જીવલેણ વિદાયની પૂર્વરાત્રિએ કાવ્ય ઊઘડે છે, ત્યારે ઘરમાં ત્રણ ત્રણ પેઢીઓનો મેળો જામ્યો છે; પણ એક જાતની સ્તબ્ધતા છે; કશું જ બનતું નથી; ખાસ કરી જ

વાત થતી નથી; કોઈ કહેતાં કોઈ બોલતું નથી ને ચાલતું નથી; બાળકો ધીમે ધીમે શિયાળાની સગડીને તાપે – આવતી કાલના ‘અમે તો કૂકગાડીમાં જવાના’ના આનંદે ઊંઘવા માંડ્યાં છે; પુત્રો અને પુત્રવધૂઓ બધું સમેટવા-અવેરવાના ‘મૂડ’માં છે, વૃદ્ધો તો આવતી કાલનું એકલવાયાપણું જોઈને જ ડઘાઈ ગયાં છે, કારણ કે એ અનુભવીઓએ તો કુટુંબના આ સગડીમેળામાં આવતી કાલનો વિરહ પણ આવીને ગુપચુપ દરેકની વચ્ચે સરકી જઈ પહોળો થતો જોયો છે. એમની તો તેની સાથે આંખેઆંખ મળી છે, ને એને ઓળખી લીધો છે. તેથી ડઘાઈ જવાની સ્તબ્ધતા આખા અષ્ટકમાં ‘ઉવેખી એને સૌ જરઠ, વળી વાતે સૂઈ ગયાં’ સુધી વ્યાપતી વિસ્તરતી કવિએ બતાવી છે; વિરહ પ્રવેશ્યો છે, પણ ગુપચુપ, એટલે આ સ્તબ્ધતામાં કશી ખલેલ નથી; ઊલટું, એનાથી તો સ્તબ્ધતા વધી છે. આ સ્તબ્ધતા એ ત્રિભંગનો પ્રથમ ભંગ; બીજો ભંગ નવમી પંક્તિથી મુદ્રિત થાય છે; સોનેટવિદો એને ઊથલો, પલટો, વળાંક એ નામે ઓળખે છે. આ બીજા ભંગમાં પ્રવૃત્તિ વધી પડે છે; પણ આ પ્રવૃત્તિ છે મેળાના વિસર્જનની; પ્રથમ અષ્ટકમાં સ્થાવરપણું છે તો અહીં છે હવે જંગમપણું; પ્રથમ અષ્ટકમાં હતું એક પૂર્ણપણું, એક સરવાળાની પૂર્ણતા, તો અહીં છે હવે બાદબાકીની પ્રક્રિયા; ગઈ રાત્રે ‘સૂઈ તો ગયા; પણ સવાર કેવું ઊગે છે? બપોર સુધીમાં તો ઘર આખું ખાલીખમ; પુત્રો-પુત્રવધૂઓ-પૌત્રપૌત્રીઓ જ નહીં, ત્રણ સ્થાયી વૃદ્ધમાંથી બાપુ-ફોઈની પણ બાદબાકી થઈ ગઈ છે! બા એક પછી એક બધાંને વળાવતી વળાવતી – સાથે જીવનધૃતિને ય વળાવતી ઘેર આવી બહાર પગથિયામાં જ ભાંગી પડે છે; ઘરની અંદર બાપુ-ફોઈ પણ ક્યાં છે? છે માત્ર પેલો ગઈ રાત્રે થોડોક વર્તાયેલો ‘વિરહ.’ મોટી ભીડ થઈ એ ઘરનો કબજો લઈ લે છે; ઘરમાં પેસવાની જગ્યા જ ક્યાં છે? આ પંક્તિયુગ્મમાં સોનેટપુરુષનો ત્રીજો ને કારમો ભંગ મુદ્રિત થયો છે ને છે ફરી વળતી જીવલેણ સ્તબ્ધતા; કાવ્યમાં એક સ્તબ્ધતાનો જ કહો કે ત્રિભંગ છે. વિરહનું આવવું, વ્યાપવું ને બધાંનું જવું ને બાનું વળાવી વળાવી આવવું. આ બધું બને છે ખરું; પણ તેથી ઊપસી આવે છે તે તો એક માત્ર સ્તબ્ધતાની જ ત્રિભંગ મુદ્રા.

સહૃદય જોઈ શક્યો હશે કે કૃતિનો શિખરિણી છંદ પણ દ્રુત અને વિલંબિત ગતિ સાધતાં, આરોહ ને અવરોહ પામતો છેવટે આ કપરાં ચઢાણના અંતે એક થાક આગળ સ્થગિત સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. ભાષા ને શિખરિણીનો સરલ લય બંને એક વત્સલકરુણ ચિત્રને યથાતથા ઊપસાવી આપવામાં જ કૃતાર્થતા માને છે, કશીય ઈતર આળપંપાળ વિના જ. આખી ય કૃતિમાં કવિની વગોવાયેલી સંસ્કૃતપ્રચુરતા ક્યાંય શોધી જડે તેમ નથી: પ્રિયવચન અને મંદસ્મિતવતી જેવા જૂજ સંસ્કૃત શબ્દો રસાસ્વાદમાં કશી જ ખલેલ પહોંચાડતા નથી, કવિએ એક ત્રિભંગી સ્તબ્ધતાને આકૃત કરવા જ જાણે સમગ્ર સર્જનશક્તિને કામે લગાડી છે. ચોથી પંક્તિનો ‘તો’નું ને ચૌદમીના ‘ગૃહવ્યાપી’ના થડકારનું ભાષાબળ રસપોષક નીવડ્યું છે.

અલંકારનું પણ એમ જ છે. અલંકાર ખાતર અલંકારનું મારવાડી રસવલણ ક્યાંય નથી; ગંગામાસ્વરૂપ ફોઈનો અલંકાર ‘વિરહ’નું સજીવારોપણ સમ ખાવા પૂરતાં જ છે; બાકી આખી કૃતિ નિરલંકૃતિ રહી સ્વયમેવ એક સાદગીનું આભિજાત્ય ધારણ કરે છે. અંતે હું મારા આ શબ્દોથી સમાપન કરીશ: "એક રીતે મારું આ સદ્ભાગી કાવ્ય છે. મારા સઘળા દોષોથી એ ઊગરી ગયું છે. સાવ સરલ ભાષા, સરળ ઘરગથ્થુ મુદ્રાવાળો શિખરિણી છંદ રચનાની અનાયાસતાને પ્રગટ કરે છે. સૌના અનુભવની કક્ષાની વાત, નહીં ચિંતનનો ભાર કે નહીં ગહન અર્થનો બોજો, નહીં સંકુલ અલંકારપ્રાયુર્ય કે નહીં અતિસંસ્કૃત કે ગ્રામ્ય ભાષા; આપણા સૌના જીવનની એક સામાન્ય અનુભૂતિની વાત અહીં સર્જનની ધન્ય ક્ષણે કવિતાના સ્તર સુધી સહેજે ઊંચકાઈ આવી છે અને અસામાન્ય બની છે, ને તે જ તો ખરી ખૂબી છે."

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ(૩.૧૨.૧૮૨૯ – ૩.૯.૧૮૮૧) અર્વાચીન સમયના આરંભકાળના આપણા એક અગત્યના સુધારક, કેળવણીકાર તેમજ નવલકાર, ચરિત્રકાર, પ્રવાસલેખક. કેળવણીકાર તરીકે એ વિદેશ ગયેલા એના પ્રવાસનું બયાન આપતું એમનું પુસ્તક છે **‘ઈંગ્લાંડની મુસાફરીનું વર્ણન’**(૧૮૬૪). એમાંથી આ પ્રકરણ લીધું છે. લેખક ત્યારે પેરિસ પણ ગયેલા.

આ લખાણમાં મહીપતરામનાં રુચિ, વિચારસરણી, નિરીક્ષણ-શક્તિ સરસ ઊપસી આવ્યાં છે.

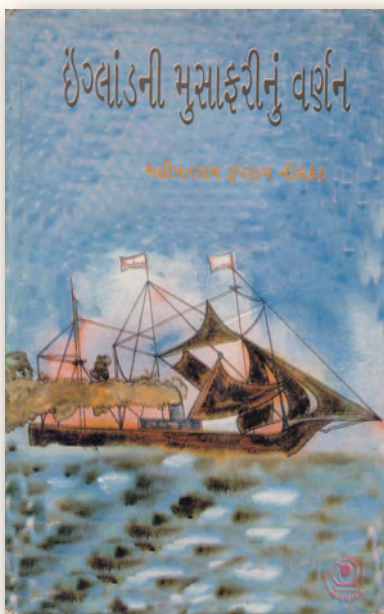

ઈ.સ. ૧૮૬૧ના માર્ચ મહિનાની ૮મી તારીખે રાત્રે દશ કલાકે હું પારિસમાં દાખલ થયો. શહેરસુધારાના ખરચને કાજે કેટલાક માલ ઉપર શહેરમાં પેસતાં જકાત લે છે. એ જકાત લેનારાઓએ મારી તથા મારી સાથે આવેલા સઘળા ઉતાડોની પેટીઓ ઉઘાડીને જોઈ. મારી સિરોઈ જોઈને અજબ થયા. મારા એક સાથીએ ફ્રેંચ ભાષામાં તેમને કહ્યું કે, એમાં પાણી છે. તેઓએ પહેલું તો ન માન્યું, ને કહ્યું કે પાણી લાવવાનું શું કામ છે, પારિસમાં બહુ પાણી છે. તેમાંના એકની હથેળીમાં મેં પાણી રેડ્યું તે તેણે ચાખ્યું ત્યારે માન્યું, પણ તેમનું અચરજ ઓછું થયું નહીં. ફ્રેંચ ભાષા બોલતાં આવડે નહીં, માટે લંડનથી જ એક મિત્ર પાસે નોટબુક ઉપર પારિસની એક અંગ્રેજી બોલનારા [જેમાં] હોય તેવી સારી હોટલનું નામ લખાવી લીધું હતું; તેનું નામ "હોટેલ ડિ લિલિ એન્ડ આલબીઓન". સ્ટેશન પાસે ભાડાની બગીઓ હતી ત્યાં જઈ એક બગીવાળાને તે દેખાડ્યું. વાંચી તેણે અમારો સામાન બગીમાં મૂકી અમને પણ બેસાડી લીધા. બધું કામ ઇશારતે ચાલ્યું. થોડી મિનિટમાં તે હોટલમાં પહોંચાડ્યા. આંગણામાં પેઠા એટલે હોટલના બે આદમીએ આવી ગાડીનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં, ને મારો સામાન ઉપાડ્યો. બગીમાંથી ઊતરી તેના કહેવા પ્રમાણે બગીનું ભાડું આપ્યું. ભાગાટ્ટા અંગ્રેજીમાં તેણે અમારું નામ તેમના રજિસ્ટરમાં લખવાનું કહ્યું, ને સૂવા-બેસવાના ઓરડા બતાવ્યા. સૂવાનો પલંગ, તળાઈ વગેરે બહુ જ સરસ હતાં. બેસવાના ઓરડાનાં શાં વખાણ કરું! કાચનાં બારણાંવાળાં કબાટ, આરસીઓ, ચિત્ર, સુંદર ગાલીચા, ગાદીવાળા કોચ, તકીઆ, રૂપાળી ખુરશીઓ, ટેબલ, વગેરે જે જોઈએ તે હતું. મારી પાસે જેમના ઉપર ભલામણપત્રો હતા તેમને બીજે દિવસે મળવા ગયો. ઓક્સફોર્ડના સંસ્કૃત વિદ્યાગુરુ માનીએર વીલ્યમ્સ સાહેબે પારિસના એક સંસ્કૃત ભણેલા, તથા એક હિંદુસ્તાની ને ફારસી ભણેલા પંડિતો ઉપર પત્રો આપ્યા હતા તેમને મળ્યો. એ સંસ્કૃત વિદ્વાનનું નામ અ. રેગનીરી અને હિંદુસ્તાની પંડિતનું નામ ગારસિન ડિ તાસી, અંગ્રેજીમાં જેમ સદ્ગૃહસ્થોના નામને મિસ્તર લગાડે છે, તેમ ફ્રાંસીસ અથવા ફ્રેંચમેનના નામને મસ્યુર લગાડાય છે. એ બંને સાહેબે મારા ઉપર ઘણી મહેરબાની કરી, તેઓનાં ભાષણો સાંભળવા મને તેડી ગયા, તથા મિત્રો સાથે ઓળખાણ કરાવ્યું, ઇન્સ્ટિટ્યુટ ડિ ફ્રાંસ નામે સભા છે, તેના પ્રમુખ મુ. જુલીસ મોહલ જોડે મુલાકાત કરાવી, તે સારા ખપમાં આવી. એણે મારા ઉપર ઘણી માયા કરી, પોતાના કુટુંબ જોડે ઓળખાણ કરાવ્યું, તથા પારિસમાં રહ્યો તેટલા દિવસમાં ઘણીવાર મને પોતાને ઘેર તેડતો. એક સાંજના પારિસના થોડાક મુખ્ય

પંડિતોને પોતાને ઘેર તેડ્યા, ને મને તેમની જોડે મેળવ્યો. તેમાંના જેને અંગ્રેજી બોલતાં આવડતું હતું તેમની સાથે હું વાત કરી શક્યો. તેઓમાં એક રૂશીઅન પંડિત પણ હતો. તે અંગ્રેજી બહુ સારું બોલતો હતો. તે પંડિતોની સ્ત્રીઓ પણ આવી હતી. તે રાત્રે મને ઘણો આનંદ થયો. જો હું ફ્રેંચભાષા સમજતો હોત તો વધારે ખુશી થાત.

ઇન્સ્ટિટ્યુટ ડિ ફ્રાંસ નામે એક પ્રસિદ્ધ અને વખણાએલી મહાવિદ્યાલયની મંડળી પારિસમાં છે. તેમનું મકાન મોટા મહેલ જેવું છે. એક ભાગમાં ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે. લાખો પુસ્તકો, પ્રાચીન અર્વાચીન લેખો, નકશા વગેરે ભરેલા છે; ને નવા ગ્રંથો પ્રગટ થાય છે તે ઉમેરાતા જાય છે. જે ઓરડામાં સભા ભરાય છે તે શોભિતો કરેલો છે. બેસવાને સારૂ મખમલમાં જડેલા બાજઠો તથા ખુરશીઓ છે. એ સભા આખા યુરોપમાં બહુ માન પામે છે. એના સભાસદ થવું એ મોટી આબરૂ ગણાય છે. વિદ્યા હુન્નરની શોધ કરવાથી, સારા ગ્રંથો રચવાથી અથવા જ્ઞાની હોવાથીજ એ સભામાં પેસાય છે. દરેક સભાસદને ફ્રાન્સના રાજ્ય તરફથી પગાર મળે છે. સભાસદો જેને ઠરાવે તે જ દાખલ થઈ શકે છે. પરદેશના વિદ્યાલયોને પણ આબરૂને સારૂ સભાસદો કરે છે. મુકરર વખતે હંમેશા સભા ભરાય છે. તે વેળા કોઈ નવી શોધ વિશે કોઈએ લખી મોકલ્યું હોય તે, અને આ સભામાંથી કોઈ લખી લાવ્યું હોય તે વંચાય છે, અથવા કોઈને મોઢે કહેવું હોય તો તે કહી સંભળાવે. પછી તે વિશે ઘણા જ વિવેકથી વાદવિવાદ કરે છે. આપણા શાસ્ત્રીઓની સભા થાય છે તેવી આ ન સમજવી. કોઈનું માન ભંગ કરવું, જીત્યા કહેવડાવવું, પંડિતપણાનું ડોળ દેખાડવું, લઠી ઊઠવું, આગળ બેસવાને ધસારો કરવો, એક એક ઉપર પડવું, બૂમો પાડવી, વગેરે જે આપણા પંડિતોની સભામાં જંગલી ને શરમ ભરેલા બનાવ બને છે તેવા અહીં બનતા નથી. અહીં તો શાણા વિચારવંત મહાપુરૂષો એકઠા મળી એક એકના વિચાર સાંભળે છે, પોતપોતાના મત જાહેર કરે છે, નોંધી લેવા લાયક હોય તો નોટબુકમાં લખી લે છે. અરસપરસ જ્ઞાન આપે છે ને લે છે. એ લોકની વાતચીતમાં સાધારણ ભણેલાને તો સમજણ ન પડે. હું પારિસમાં હતો ત્યારે એક વાર એ મંડળીની બેઠક થઈ હતી, ને તેના પ્રમુખ જોડે તે જોવા ગયો હતો. સભાનું કામ આરંભ થયા પહેલાં પ્રમુખ સાહેબે મને કેટલાએક ફ્રેંચ વિદ્યાલયોનું ઓળખાણ કરાવ્યું, ગીઝો નામે મહાપંડિત તથા ફ્રાંસના મરહુમ પાદશાહ લુઈફિલિપના મુખ્ય પ્રધાન જોડે મારે સૌથી વધારે વાતચીત થઈ, કેમકે તેને અંગ્રેજી બોલતાં ઠીક આવડે છે. સભાસદો આવી રહ્યા, એટલે મુ. મોહલ પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા. મહા વિદ્યાન પરદેશી એ સભામાં આવે છે ત્યારે તેને પ્રમુખની પાસે ખુરશી આપે છે. એ મોટું માન ગણાય છે. મેં ત્યાં બેસવાની ના કહી, કેમકે મેં કહ્યું, હું કાંઈ વિદ્યાન નથી. એ મહાપુરૂષોની સભામાં બેઠાથી હું તે દિવસે કૃતાર્થ થયો. મને તેમની ભાષા બોલતાં આવડતી હોત તો કેવું સારું થાત! ગીઝો સાહેબે પારિસની પાઠશાળાઓ, તથા ફ્રાન્સની નિશાળો દેખાડવાનું કહ્યું, પણ મેં આગબોટની ચીઠી કરાવી હતી, તેથી દિલગીર થયો કે, પારિસમાં વધારે રહેવાઈ શકાયું નહીં!

પારિસમાં હું આઠ દહાડા રહ્યો. તેમાં ખાવાના તથા ઊંઘવાના વખત સિવાય જરાએ પગવાળીને બેઠો નથી,

ફર ફર કર્યા કીધું. પારિસ સુંદરપણામાં, તથા શોભાયમાન બાંધણીમાં લંડનથી ઘણું ચઢતું છે. એવું કહેવાય છે કે આખી પૃથ્વી ઉપર એના જેવી શોભા બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. હાલ વસ્તી આશરે પંદર લાખની ગણાય છે. યુરોપના ધનવાન લોકોને મોજ ભોગવવી હોય છે ત્યારે પારિસ આવીને રહે છે. ત્યાં સારો મઝાનો તડકો પડે છે. ટાઢનું દુઃખ નથી, ઉદ્યોગ ઘણો છે, પણ લોકો મોજ ઘણા છે, તેથી જ્યાં જોઈએ ત્યાં આનંદ થતો દેખાય છે. કારખાનાં અને જમવાની દુકાનો ઠેર ઠેર છે. શહેરની રચનામાં કાંઈ કસર નથી, જે જોઈએ તે સાનંદાશ્ચર્ય પમાડે છે. પહેલાં તો ધોરી રસ્તા જોઈને ખુશી થઈ જઈએ છીએ. ચાર ગાડીઓ બીનહરકતે જોડે દોડે એટલા પહોળા માર્ગો પથ્થરના બાંધેલા છે. ઘોડા તથા ગાડીઓને માટે રસ્તો વચમાં રાખ્યો છે; તેની બંને બાજુએ ઝાડો ખીલી રહ્યાં છે. બન્ને બાજુએ ઝાડો અને ઘરોની વચ્ચે પગે ચાલનાર લોકને સારૂ પહોળા રસ્તા છે. ઘરને તળીએ સુંદર દુકાનો કાઢેલી છે. સુંદર રંગેલાં તથા કારીગરીથી શોભિતાં ઊંચાં મકાન સામસામે આવી રહ્યાં છે.

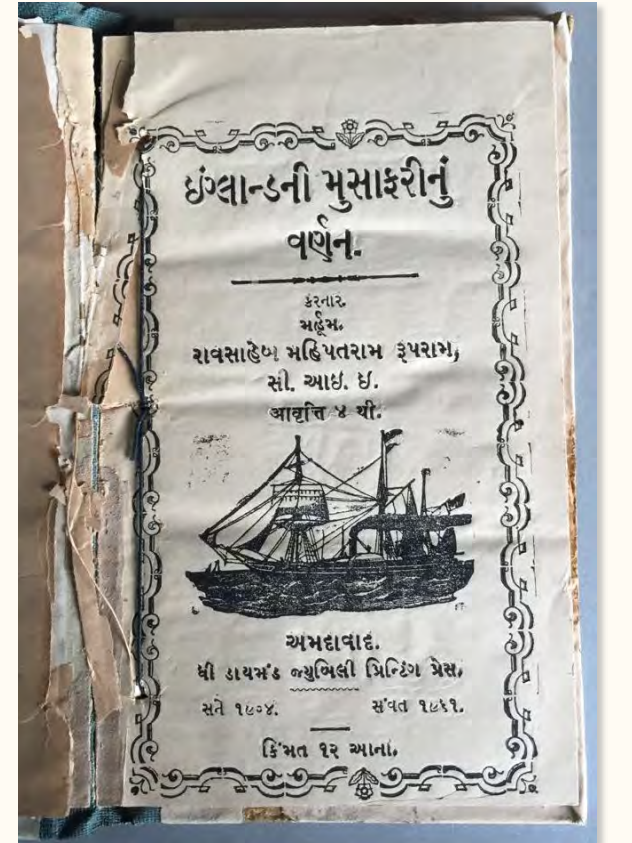
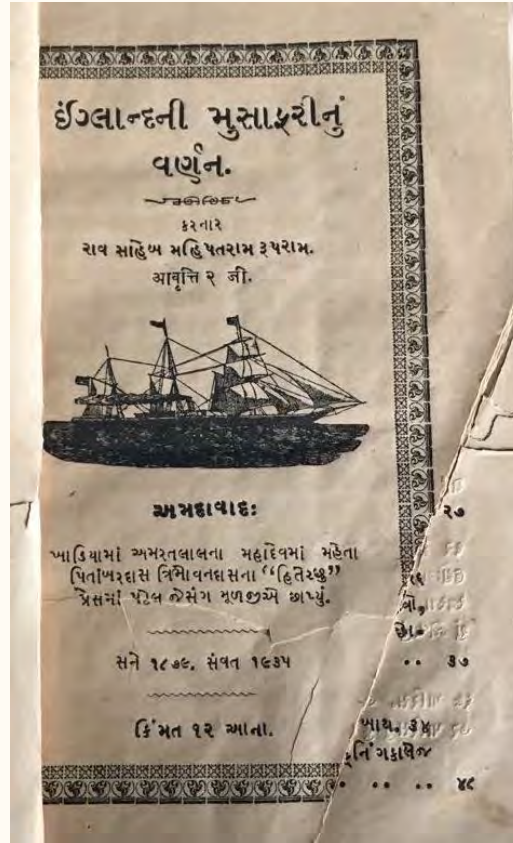
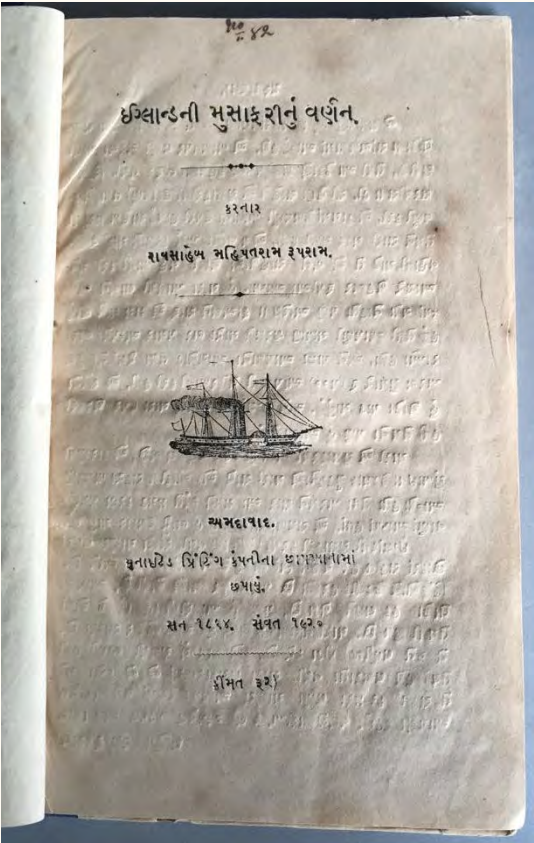
"સપ્ત ભૂમિના ભવન તે ભાસે,
જોતાં ભૂખ તરશ તે નાસે;
બહુ કળશ ધજાઓ બિરાજે, જોતાં અમરાપુરી તો લાજે.
શોભે છજાં ઝરૂખા ને માળ, મણીમય થંભ ઝાકઝમાળ;
વાંકી બારી ને ગોખે જાળી, નીલા કાચ મૂક્યા છે ઢાળી.
લીંપી ભીંતે સોનાની ગાર, ચળકે કામ તે મીનાકાર;
ભલાં ચૌટાં શેરી ને પોળ, સામાસામી હાટની ઓળ.
ઘેર ઘેર તે વાટિકા કુંજ, કરે ભ્રમર તે ગુંજાગુંજ;
થાય ગાનના ઘોષ તે કાળે, રસ જામ્યો વાજિંત્રને તાળે.
શકે અવાસ અડશે વ્યોમ, જાણે વૈકુંઠ આણ્યું ભોમ."

એ રીતે કવિ પ્રેમાનંદ ભટ્ટે દ્વારિકાનું વર્ણન કર્યું છે. જો તેણે હાલનું પારિસ શહેર જોયું હોત તો દ્વારિકાને એથી વધારે સારી બનાવત તથા તેને વૈકુંઠને બદલે પારિસની ઉપમા આપત. પારિસની શોભા અને પારિસની મઝાથી ભૂખ અને તરશ થોડી વાર લગી ખરેખાત વિસરી જવાય છે. એ નગરનું ખરેખરું બ્યાન કરવાને પ્રેમાનંદ સરખા પુરુષોની જ શક્તિ પહોંચે. બધા મુસાફરો, મિત્ર અને શત્રુ સર્વે, કહે છે કે, પારિસ અતુલ્ય છે. આપણા કવિએ કલ્પના કરી છે તે કરતાં સરસ મેં નજરે દીઠું. સીન નદી શહેરની વચમાં વહી ખૂબ બહાર આપે છે. અંગ્રેજી બોલનાર ભુમિયાને લઈને આઠ દહાડા સુધી આખા શહેરમાં હું ફર્યો. કોઈ વાર તો રાત્રે બાર વાગે મુકામે આવતો. મેં પેહેલે દહાડે શહેરના ધોરી રસ્તા, સીન નદીના પૂલો, નાત્રદામ નામે મંદિર, તથા બીજાં કેટલાંક સુંદર દેવળો જોયાં, એ દેવળોને માંહેથી શણગારેલાં છે, તે જોઈને મને બહુ અચંબો થયો. મેં જે દેવળો જોયાં તે કાથલિક પંથનાં હતાં. તેમાંની મૂર્તિઓ તથા જે ક્રિયા ચાલતી હતી તે જોઈ મને હિંદુ દેવસ્થાનો સાંભર્યાં. નવાઈનું એટલું હતું કે, ખૂણા ઉપર ઉપદેશક તથા કેટલીક બાઈડીઓ બેઠેલી હતી. તેઓ વારાફરતી પોતાનાં કરેલાં માઠાં કામ ગુરુના કાનમાં કહેતી હતી. બારણા આગળ એક માણસ વાસણમાં પવિત્ર પાણી લઈને બેઠો હતો, અને દેવળમાં જનારા લોક તેને પૈસો આપી તેમાંથી ચાંગળું લેઈ જીભ ઉપર મૂકતાં, તથા આંખે અડકાડતાં. એ દેવસ્થાનોની માંહેની શોભા તથા ગાયન સાંભળી મારો જીવ ઘણો આનંદ પામ્યો, પણ ત્યાંનાં વહેમી કામોથી હું નાખુશ થયો. એવાં સુંદર દેવળો ઇંગ્લાંડ કે બીજા કોઈ ઠેકાણે મારા જોવામાં આવ્યાં નહોતાં. પારિસમાં સરકારી ઇમારતો ઘણી જ છે. તે બધી જોવામાં મેં પાંચ દિવસ ગાળ્યા, પણ પૂરી થઈ નહીં, ને જેમાં એકવાર જઈ આવ્યા કે મનમાં એમ થયા જ કરે કે, ક્યારે તેમાં બીજી વાર જઈશું. નાટકશાળાઓ અને રાજસભાને બેસવાનાં મકાન જોઈ વખાણ કર્યા જ કરીએ. મહારાજાના મહેલોની કાંઈ વાત જ નથી કહી જતી; તેમાંના અતિ સુંદર ગાલીચા, સોને રસેલાં બહુજ રૂપાળાં છજાં, ગોખ, બારીઓ, ખુરશીઓ, કોચો, આરશીઓ, ઝૂમરો, ચિત્રો વગેરે શણગારો તથા અનેક નવાઈની વસ્તુઓ, આરસનું અને મીનાકારીનું કામ ઇત્યાદિ જોઈ મારી અક્કલ ગુમ થઈ ગઈ. જેણે એવું ઘણું જોયું હોય તેને તો ઘણું સાનંદાશ્ચર્ય ન લાગે, પણ મારા જેવા પહેલીવાર જોનારને તો વખતે ભ્રાંતિ પડે કે, આ ખરેખરું છે કે સ્વપ્ન હશે, હું પૃથ્વી ઉપર છું કે પરલોકમાં છું. મેં જે જે સંગ્રહસ્થાનો, પુસ્તકશાળાઓ, જનાવરશાળાઓ, દુકાનો, યંત્રનાં કારખાનાં, હુન્નર બનાવવાનાં ઠેકાણાં, બાગ, બગીચા, છોકરાંને રમાડવાની જગો, કીર્તિસ્તંભો, ફરવાનાં રમણીય સ્થળો વગેરે જે અદ્ભુત રચના જોઈ તેઓનું વર્ણન પારિસમાં ઘણા જ મહિના રહ્યા વિના થઈ શકે નહિ, અને ત્યારે પણ ઘણા જ પરભાષાના શબ્દો વાપરવા પડે.

૧૭મી માર્ચના સવારે દશ કલાકે અમે પારિસ છોડી મારસેલ્સ જવા નીકળ્યા. પારિસના રેલવે સ્ટેશન ઉપર જે ટિકિટો વેચતો હતો તેને અંગ્રેજી બોલતાં આવડતું નહોતું, ને મને ફ્રેંચ ન આવડે તેથી હું બોલ્યો તે તે સમજ્યો નહીં, મારસેલ્સનું નામ દીધું તે ઉપરથી તેણે અટકળ કરી કે મારે ત્યાંની ટિકિટ જોઈએ છીએ. મેં તેની આગળ પાંચ મહોરો મૂકી પણ તેણે લીધી નહીં, ને પોતાની બોલીમાં બોલ્યો. મેં ધાર્યું કે તેને વધારે જોઈએ છીએ. એક વધારે

મૂકી, બીજી વધારે મૂકી, તોપણ સામું જોયાં કર્યું. ત્યારે મેં પાંચ મૂકી. એટલે તેમાંથી બે મને પાછી આપી અને ટિકિટ પણ આપી. રોમન અક્ષરે તે ઉપર લખેલું હતું, માટે હું વાંચી શક્યો. આખા યુરોપમાં એ જ અક્ષરે લખે છે. પારિસમાં એક સાંજના હું નાટકશાળામાં ગયો હતો, ત્યાં મને બેસવાની જગા સારી મળી નહોતી, તેથી ઊંચો થાઉં, નીચો થાઉં, બેસું ઊઠું એમ કરું ને આસપાસ કાંઈ બીજી જગાને માટે જોઉં પણ શું કરું? કોઈ મારી જોડે વાત કરે તેવું નહોતું. ને માણસ તો હજારો ભરાએલાં હતાં. એવામાં નાટકશાળાના એક માણસે મને એમ કરતો દીઠો એટલે પાસે આવી મને ઇશારતે ઘણા વિવેકથી ઉઠાડી બીજે સારે ઠેકાણે બેસાડ્યો. ફ્રાંસના લોક ઘણા જ સભ્ય છે. વિવેક અને આદરમાન આપવામાં તેઓ અંગ્રેજ લોકથી પણ ચઢતા છે એ વાત ઇંગ્લાંડના તથા બીજા દેશોના લોક કબૂલ કરે છે. અંગ્રેજ લોકમાં કાંઈક અતડાપણું છે, અને હિંદુસ્તાનમાં આવેથી તે વધતું હોય તેવું જણાય છે. મારસેલ્સ જવાને રેલવેની ગાડીમાં બેસવા હું ગયો ત્યારે મને જે ગાડીમાં બેસાડ્યો તે ગાડીમાં બે અંગ્રેજ હતા; તેઓ રજા ઉપર સ્વદેશ ગયેલા, તે પાછા મુંબઈ આવતા હતા. મારે ને તેમને કાંઈક પિછાન થયું હતું. હું ગાડીમાં ચઢ્યો. એટલે તેઓ ઉતરી ગયા ને બીજીમાં જઈ બેઠા, તેથી મારા મનમાં કાંઈ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો અને જ્યારે એલેક્ઝાંદ્રીઆમાં એમજ તેમણે ફરીને કર્યું, ત્યારે મને નક્કી લાગ્યું કે તેમ કરવાનું કારણ તેમનો અહંકાર છે. જે દેશને ઇંગ્લાંડે જીતી જેર કરી રાખેલો તેના વતની સાથે તેમને બેસતાં ગેરત લાગી! તેમનાં નામ હું જાણું છું. પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં માલ નથી. ઘિક્કાર છે તેમની સુધરાવટને.

[‘ઇંગ્લાંડની મુસાફરીનું વર્ણન’, ૧૮૬૪-માંથી]

પુસ્તકની જૂની આવૃત્તિઓના મુખપૃષ્ઠો
સૌજન્ય: તોરલ પટેલ, toralhk@yahoo.in

કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યન, White Light of Summer, એકેલિકની સપાટી પર અવળું ચિત્રાંકન (reverse painting on acrylic sheet), 3૬" X 3૬", ૨૦૧૩-૧૪

આંધળી માનો કાગળ

અમૃત ભરેલું અંતર જેનું, સાગર જેવડું સત,
પૂનમચંદના પાનિયા આગળ ડોશી લખાવતી ખત;
ગગો એનો મુંબઈ ગામે, ગીગુભાઈ નાગજી નામે. ૧

૧૯૩૦-૪૦ના ગાળામાં કવિ ઈંદુલાલ ફૂલચંદ ગાંધીએ ‘આંધળી માનો કાગળ’ નામે એક ભાવના-લાગણી-ભર્યું, અસરકારક અને લય-પ્રાસની રમણાવાળું કાવ્ય લખેલું. ઘણાં વર્ષો સુધી એ ખૂબ જાણીતું – લગભગ કંઠસ્થ – થઈ ગયેલું.

એ પછી તો એની પરંપરા ચાલી. ‘આંધળી માનો કાગળ’ના પ્રતિભાવ રૂપે બીજા એક કવિ મીનુ દેસાઈએ ‘દેખતા દીકરાનો જવાબ’ ગીત લખ્યું, વળી ફરી ઈંદુલાલે પણ ‘દેખતા દીકરાનો જવાબ’ લખ્યો તથા કોઈ મોહનલાલ નાથાલાલ નામના રસિકે ય ‘દેખતા દીકરાનો જવાબ’ લખ્યો! – એ પણ આ કાવ્યની લોક-ચાહના બતાવે છે.

એ રીતે આ રચના-પરંપરાનું એક સંગ્રહયોગ્ય, દસ્તાવેજી મૂલ્ય પણ છે. [‘અમીસ્પંદ’ નામે સંપાદનમાં સચવાયેલાં આ કાવ્યો કવિ હર્ષદ ત્રિવેદીએ સુલભ કરી આપ્યાં છે.]

લખ્ય કે, માડી! પાંચ વરસમાં ખોંચી નથી એક પાઈ,
કાગળની એક ચબરખી પણ, મને મળી નથી, ભાઈ!
સમાચાર સાંભળી તારા, રોવું મારે કેટલાક ઘા’ડા? ૨

ભાણાનો ભાણિયો લખે છે કે, ગગુ રોજ મને ભેળો થાય,
દન આખો જાય દાડિયું ખેંચવા, રાતે હોટલમાં ખાય;
નિત નવાં લૂગડાં પે’રે, પાણી જેમ પૈસા વેરે. ૩

હોટલનું ઝાઝું ખાઈશ મા, રાખજે ખરચીખૂટનું માપ,
દવાદારૂના દોકડા આપણે કાઢશું ક્યાંથી, બાપ!
કાયા તારી રાખજે રૂડી, ગરીબની ઈ જ છે મૂડી. ૪

ખોરડું વેચ્યું ને ખેતર વેચ્યું, ફૂબામાં કર્યો છે વાસ,
જારનો રોટલો જડે નહિ તે દિ’ પીઉં છું એકલી છાશ;
તારે પકવાનનું ભાણું; મારે નિત જારનું ખાણું. ૫

દેખતી તે દિ’ દળણાં-પાણી કરતી ઠામેઠામ,
આંખ વિનાનાં આંધળાંને હવે કોઈ ન આપે કામ;
તારે ગામ વીજળીદીવા, મારે આંહી અંધારાં પીવા. ૬

લિખિતંગ તારી આંધળી માના વાંચજે ઝાઝા જુહાર,
એકે રહ્યું નથી અંગનું ઢાંકણ, ખૂટી છે કોઠીએ જાર;
હવે નથી જીવવા આરો, આવ્યો ભીખ માંગવા વારો. ૭

દેખતા દીકરાનો જવાબ : મીનુ દેસાઈ

(ઈન્દુલાલ ગાંધીના 'આંધળી માનો કાગળ' કાવ્યનો જવાબ)

દુઃખથી જેનું મોઢું સુકાયેલું, ચહેરે કુંડાળાના પટ,
ઝવેરચંદના ઝીણિયા આગળ ગગો લખાવતો ખત;

માડી એની અંધ બિયારી, દુઃખે દા'ડા કાઢતી કારી. ૧

લખ્ય કે ઝીણા, માફી પહેલી માગી લઉં છું હું આજ,
જ્યારથી વિખૂટો પડ્યો હું તારાથી ગમે ના કામ કે કાજ;

હવે લાગે જીવવું ખારું, નિત લાગે મોત જ પ્યારું. ૨

ભાણાના ભાણિયાની એક વાત તો માવડી છે સાવ સાચી,
હોટલમાં જઈ ખાઉં બે આનામાં પલેટ અરધી કાચી;

નવાં જો હું લૂગડાં પહેરું, કરું ક્યાંથી પેટનું પૂરું? ૩

દનિયું મારું પાંચ જ આના, ચાર તો હોટલે જાય,
એક આનાની ચાહ બીડી માડી! બચત તે કેમ થાય?

કરું ક્યાંથી એકઠી મૂડી? કાયા કેમ રાખવી રૂડી? ૪

પાંચ આનાની મૂડીમાંથી હવે સંઘરીશ રોજના બે,
મોકલી આપીશ માસને છોડે હું રકમ બચશે જે;

જેથી કંઈક રાહત થાશે, કદી હાથ લાંબો ન થાશે. ૫

માસે માસે કંઈક મોકલતો જઈશ તહારા પોષણ કાજ,
પેટગુજારો થઈ જશે માડી! કરતી ના કામકાજ;

કાગળ ન ચૂકીશ માસે, લખાવીશ ઝીણિયા પાસે. ૬

લિખિતંગ તહારા ગીગલાના માડી! વાંચજે ઝાઝા પ્રશ્નામ,
દેખતી આંખે અંધ થઈ જેણે માડીનું લીધું ના નામ;

દુઃખી તું ના દિલમાં થાજે, ગોવિંદના ગીતડાં ગાજે. ૭

દેખતા દીકરાનો જવાબ

(‘આંધળી માનો કાગળ’ કાવ્યનો ઈન્દુલાલ ગાંધીએ જ લખેલો જવાબ)

ફાટ્યાં-તૂટ્યાં જેને ગોઠડી ગાભાં, આળોટવા ફૂટપાથ,
આંધળી ડોશીનો દેખતો દીકરો, કરતો મનની વાત;

વાંચી તારાં દુઃખડાં માડી! ભીની થઈ આંખડી મારી. ૧

પાંચ વરસમાં પાઈ મળી નથી, એમ તું નાખતી ધા,
આવ્યો તે દિ'થી આ હોટલને ગણી, માડી વિનાની 'મા';

બાંધી ફૂટપાયરી જેણે, રાખ્યો રંગ રાતનો એણે! ૨

ભાણિયો તો માડી! થાય ભેળો જે દિ' મિલો બધી હોય બંધ,
એક જોડી મારાં લૂગડાંમાં એને, આવી અમીરીની ગંધ?

ભાડે લાવી લૂગડાં મોંઘાં, ખાતો ખારા દાળિયા સોંઘા. ૩

દવાદાડ આંહી આવે ન હૂંકડાં, એવી છે કારમી વેઠ,
રાત ને દિવસ રળું તોયે મારું, ખાલી ને ખાલી પેટ;

રાતે આવે નીંદર રૂડી, મારી કને એટલી મૂડી. ૪

જારને ઝાઝા જુહાર કે'જે, ઊડે આંહી મકાઈનો લોટ,
બેસવા પણ ઠેકાણું ના મળે, કૂબામાં તારે શી ખોટ?

મુંબઈની મેડિયું મોટી, પાયામાંથી સાવ છે ખોટી. ૫

ભીંસ વધીને ઠેલંઠેલા, રોજ પડે હડતાળ,
શે'રના કરતાં ગામડામાં મને, દેખાય ઝાઝો માલ;

નથી જાવું દાડિયે તારે, દિવાળીએ આવવું મારે. ૬

કાગળનું તારે કામ શું માડી! વાવડ સાચા જાણ,
તારા અંધાપાની લાકડી થાવાના, મેં લીધા પચખાણ;

હવે નથી ગોઠતું માડી, વાંચી તારી આપદા કાળી. ૭

દેખતા દીકરાનો જવાબ

(‘આંધળી માનો કાગળ’ કાવ્યનો મોહનલાલ નાથાલાલે લખેલો જવાબ)

હરખે હીંચતું હૈયું જેનું, પાદર જેવડું પત,
ગોવિંદભાઈના ગાંડિયા આગળ, ગગુ લખાવતો ખત;
માડી એની ગોમટા ગામે, મટુભાઈ માકોર નામે. ૧

મેડિયું મોટી ને મોટરું દોડે, મુંબઈ મોટું ગામ,
રખડી રખડીને થાક્યો માડી, તંચે માંડ મળ્યું છે કામ;
લાગે સૌને શે’ર મજાનાં, ઈથી તો ગામડાં સારાં. ૨

હોટલમાં માડી નોકરી કરું, વેચું છું રોજ ચાઈ,
પેટપૂરતું માંડ ખાવાનું મળે, બચે નહીં એક પાઈ;
નાણાં તું મંગાવે ત્યાંથી, પૈસા તુંને મોકલું ક્યાંથી? ૩

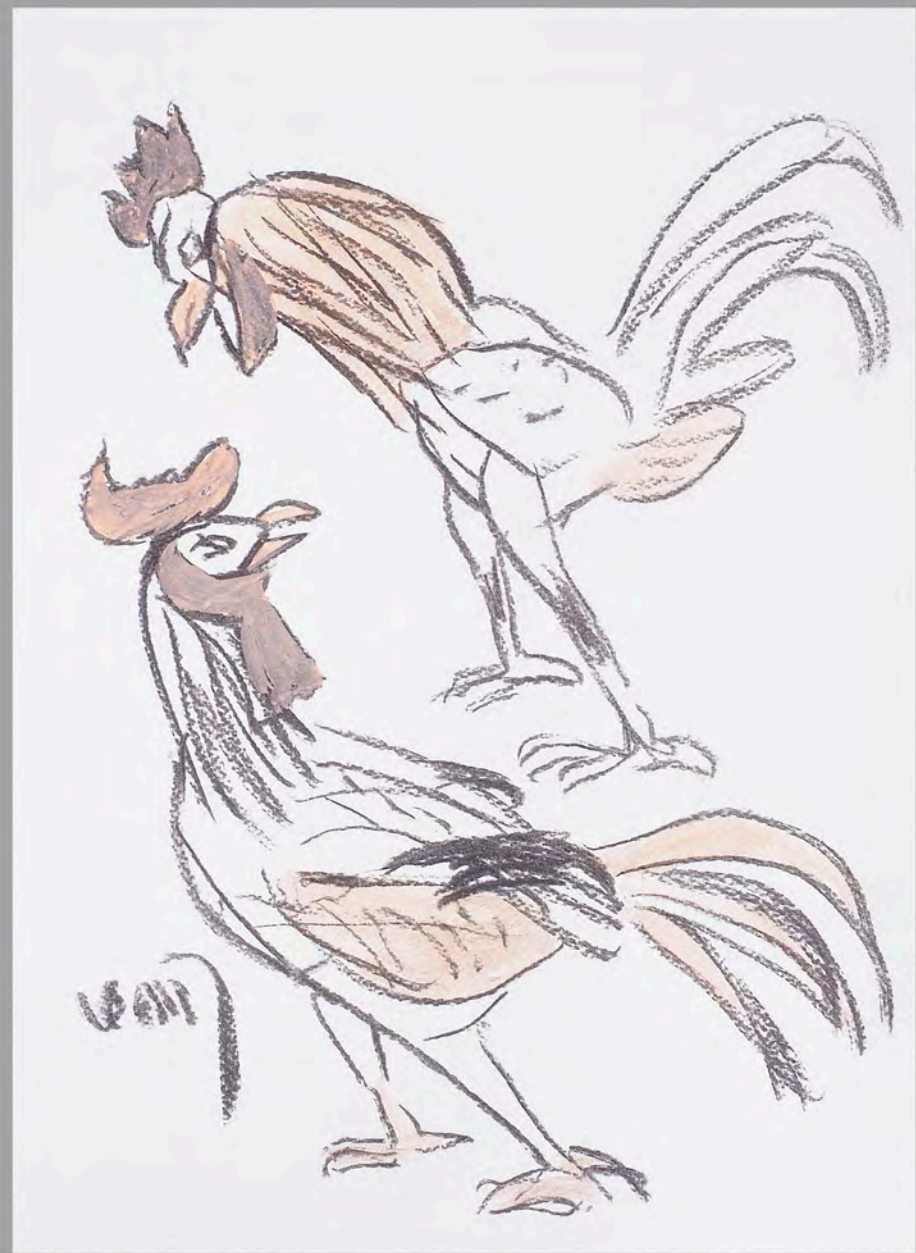
હોટલમાં હું ખાઉં છું માડી, હોટલમાંહી જ વાસ,
ખાવાનું પૂરું ના જડે તે દિ, પીઉં છું એકલી છાશ;
પેટે હું થીંગડાં દઉં, વાત મારી કોને કહું? ૪

કાગળ તારો વાંચીને માડી, છાનોમાનો હું રોઉં,
થાક્યોપાક્યો નીંદરમાં હું, તારાં સ્વપ્નાં જોઉં;
આંહુ મારાં કોણ જુવે, માડી વિણ કોણ લૂવે? ૫

સમાચાર સાંભળી તારા, મન મારું બઉ મૂંઝાય,
રાખ્યો પ્રભુએ નિર્ધન મુને, એને કેમ કરી પુગાય?
દશા તારી એવી મારી, કરમની ગત છે ન્યારી! ૬

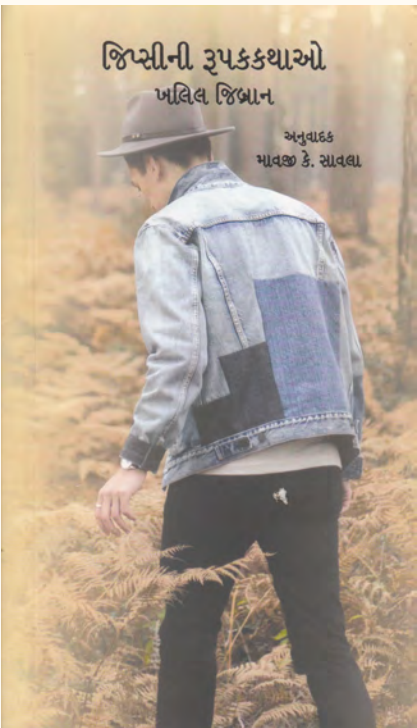
રેલ-ભાડાના પૈસા નથી ને કેની પાંહે હું જાઉં?
વગર ટિકિટે માવડી મારી, તારાં દરસને ધાઉં!
માડી મારી વાટડી જોજે, આંહુ માતા ઉરનાં ધોજે. ૭

લિખિતંગ તારા ગગુડાના, વાંચજે ઝાઝા પરણામ,
છેવટ તુંને મળવા કાજે, આવું છું તારે ધામ,
મા-દીકરો ભેળાં થાહું, સાથે મળી સરગે જાહું. ૮

કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યન

‘ધ પ્રોજેક્ટ’ના લેખક ખલીલ જિબ્રાન (૧૮૮૩-૧૯૩૧)ની ૧૯૩૨માં પ્રકાશિત થયેલી રૂપકાત્મક ટૂંકી કથાઓના પુસ્તક ‘ધ વૉન્ડરર’ના માવજી સાવલાએ કરેલા અનુવાદમાંથી લીધેલી આ ૩ કથાઓ માર્મિક શાણપણને રજૂ કરતી લઘુ વાર્તાઓ તરીકે રસપ્રદ છે.

૧. પ્રેમગીત

એક કવિએ પ્રેમના વિષય પર એક ગીત લખ્યું. ગીત સુંદર લખાયું હતું. એ ગીતની થોડીક નકલો તૈયાર કરીને કવિ પોતાના મિત્રો તેમજ પરિચિતોને મોકલતો રહ્યો. મિત્રો અને પરિચિતોમાં સ્ત્રી-પુરુષો હતાં. એમાં એક યુવતી હતી, જેને તે અગાઉ માત્ર એક જ વાર ક્યાંક મળ્યો હતો. એ યુવતી ડુંગરાઓની પેલે પાર રહેતી હતી. બે-ત્રણ દિવસ પછી એક ખેપિયાએ આવીને એના હાથમાં એ યુવતીએ લખેલો કાગળ આપ્યો. પત્રમાં એ યુવતીએ લખ્યું હતું – ‘હું તમને ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે તમે મોકલેલું તમારું રચેલું પ્રેમગીત મારા દિલને સ્પર્શી ગયું છે. હવે તમે અમારે ત્યાં આવો, મારા માતા-પિતાને મળો અને આપણાં સગપણ અંગેની બધી વ્યવસ્થા કરો.’

કવિએ એ યુવતીના પત્રના જવાબમાં લખ્યું – ‘હે શુભે! એ તો માત્ર કવિના હૃદયમાં સ્ફૂરેલ પ્રેમનું ગીત હતું. પ્રસંગ આવ્યે પ્રત્યેક પુરુષ કોઈ સ્ત્રી સામે એ ગીત ગાતો જ હોય છે.’

યુવતીએ કવિના આ પત્રના જવાબમાં લખ્યું – ‘હે દંભી અને લબાડ – ઠાલા શબ્દોના મદારી! આજથી કરીને મારા મૃત્યુ સુધી તારે કારણે હું બધા જ કવિઓને ધિક્કારતી રહીશ.’

૨. આંસુ મગરનાં

એક શિયાળ મગરને મળ્યું. બંનેએ એકબીજાને અભિવાદન કર્યું. શિયાળે મગરને કહ્યું – ‘વડીલ, બધું ઠીક ચાલે છે ને?’ મગરે જવાબમાં કહ્યું – ‘આજકાલ મારા નસીબે મુસીબતો જ છે; કેટલીકવાર તો મારી પીડા અને વિષાદથી ઘેરાઈને હું

રડતો રહું છું. મારાં અશ્રુ જોઈને બીજાં પ્રાણીઓ ટીકા રૂપે કહેતાં રહે છે – ‘આ તો મગરનાં આંસુ!’ આવું સાંભળીને મારા દિલ પર ભારે ચોટ લાગે છે. પછી શિયાળે કહ્યું, ‘તમે તમારી પીડાઓ અને ગમગીનીથી રડો છો. હું તો આ જગતનાં સૌંદર્યો સામે તાકીને જોતો રહું છું. જગતમાં બધું કેવું વિસ્મયકારક અને ચમત્કાર જેવું છે! આ બધું જોઈને મારા આનંદના ઊભરાથી ખડખડાટ હસતો રહું છું. મારા એવા હાસ્યને જોઈને આ જંગલમાં બધાં કહેતાં ફરે છે – ‘ઠીક છે, આ તો લુચ્ચા શિયાળનું હસવું.’

૩. વસ્ત્ર-પરિધાન

એક વાર દરિયાકિનારે સુંદરતા અને કુરુપતા બંને મળ્યાં. એમણે એકબીજાંને કહ્યું, ‘ચાલોને, આજે સમુદ્ર-સ્નાન કરીએ.’ વસ્ત્રો ઉતારીને કિનારા પર મૂકીને બંને સમુદ્રમાં જળવિહારનો આનંદ માણવા લાગ્યાં. થોડીક વાર પછી કુરુપતાએ પાણીમાંથી બહાર કિનારે આવીને સુંદરતાનાં વસ્ત્રો પહેરી લીધાં અને ચાલી નીકળી. એ પછી સુંદરતાએ કિનારે આવીને જોયું તો તેનાં વસ્ત્રો ગાયબ હતાં. હવે, નિર્વસ્ત્ર સ્થિતિમાં તો કેમ રહેવાય? એટલે તે કુરુપતાનાં વસ્ત્રો પહેરીને ચાલી નીકળી.

ત્યાર પછી આજ દિવસ સુધી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો એમને ઓળખવામાં ભૂલ કરતાં રહ્યાં છે. અલબત્ત, ક્યાંક એવાં સૌંદર્યનાં પારખુ થોડાંક હોય છે જેઓ વસ્ત્રાભૂષણોની નોંધ સુધ્યાં લીધા વગર સુંદરતાને આરપાર જોઈ શકે.

[‘જિપ્સીની રૂપકકથાઓ’, ખલીલ જિબ્રાન, અનુ. માવજી સાવલા, ૨૦૧૫]

લેખક-સંપર્ક

યજ્ઞેશ દવે, રાજકોટ

dave_yagnesh@yahoo.com, ૭૨૨૭૮૫૭૪૮૮

રેણુકા સોની, અમદાવાદ

renukasoni1954@gmail.com

eBooksનો કિમતી ખજાનો - તમારી અંગત eLibrary માટે

આ ઇ-સામયિક 'સંચયન' ઉપરાંત 'એકત્ર'ની એક બીજી મહત્વની પ્રવૃત્તિ છે વી-ગ્રંથો (eBooks)નું પ્રકાશન.

- આજ સુધીમાં તેનાં પચાસ જેટલાં પ્રકાશનો થયાં છે. બીજાં સતત થયે જાય છે.
- એનું વૈવિધ્ય સાહિત્યનાં અને વિચાર-ચિંતનનાં અનેક સ્વરૂપોની કૃતિઓમાં પ્રસરેલું છે.
- 'એકત્ર'ની eBook એટલે માત્ર મુદ્રિત (printed) પુસ્તકનું વી-રૂપાંતર (e-version) જ નહીં. આપ કોઈપણ eBook ખોલશો કે તરત એનું મૂળ આવરણ આવશે; એ પછી એના લેખકનો ફોટોગ્રાફ, એ પછી લેખકનો તથા તે પુસ્તકનો ટૂંકો પણ રસપ્રદ પરિચય. પછી તમે પ્રવેશ કરશો પુસ્તકમાં.....
- આ બધાં જ પુસ્તકો, ઘણું ખર્ચ કરીને 'એકત્ર' તૈયાર કરે છે પણ આપ સૌ વાચકોને એ સપ્તેમ વિનામૂલ્યે આપે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષા બધે આનંદપૂર્વક પ્રસાર પામે એવું અમારું મિશન છે. આ પુસ્તકો અંગે આપનો પ્રતિભાવ આવકાર્ય છે.
- આ બધાં જ પુસ્તકો www.ekatrafoundation.org પર તમે જોઈ શકશો, પસંદ કરીને વાંચી શકશો. તેમ છતાં આ રહી અમે તૈયાર કરેલાં નોંધપાત્ર પુસ્તકોની યાદી:

અરધી સદીની વાચનયાત્રા - 1-4 - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ખરા બંપોર - જયંત ખત્રી

અશ્રુઘર - રાવજી પટેલ

અમૃતા - રઘુવીર ચૌધરી

જનાન્તિકે - સુરેશ જોશી

વિદિશા - ભોળાભાઈ પટેલ

ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ - ગિજુભાઈ બધેકા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ - નારાયણ દેસાઈ

સાત વિચારયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભજનાંજલિ - કાકા કાલેલકર

ભવનું ભાતું - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી - મનુભાઈ પંચોળી

અપરાજિતા - પ્રીતિ સેનગુપ્તા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ગીતામંથન - કિશોરલાલ મશરૂવાળા

ખાંભીઓ જુહારું છું - ઝવેરચંદ મેઘાણી

શીંગડાં માંડતાં શીખવશું - મનુભાઈ પંચોળી

તિબેટના ભીતરમાં - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભારેલો અગ્નિ - રમણલાલ વ. દેસાઈ

શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય - મોહનદાસ ગાંધી

મારા ગાંધીબાપુ - ઉમાશંકર જોશી

રખડુ ટોળી - ગિજુભાઈ બધેકા

રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ - નગીનદાસ પારેખ

બાપુની છબી - કાકા કાલેલકર

ત્યારે કરીશું શું? - લિયો ટોલ્સટોય

હિંદ સ્વરાજ - મોહનદાસ ગાંધી

હાસ્ય-માળાનાં મોતી - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

જીવનનું પરોઢ - પ્રભુદાસ ગાંધી

સાત વિચારયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

મોરનાં ઈંડા - કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

પદ્મિની - કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

જેલ ઓફિસની બારી - ઝવેરચંદ મેઘાણી

દિવ્યચક્ષુ - રમણલાલ વ. દેસાઈ

કુરબાનીની કથાઓ - ઝવેરચંદ મેઘાણી

મારી હકીકત - નર્મદ

બારી બહાર - પ્રહલાદ પારેખ

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

www.ekatrafoundation.org/books

વી-ગ્રંથ

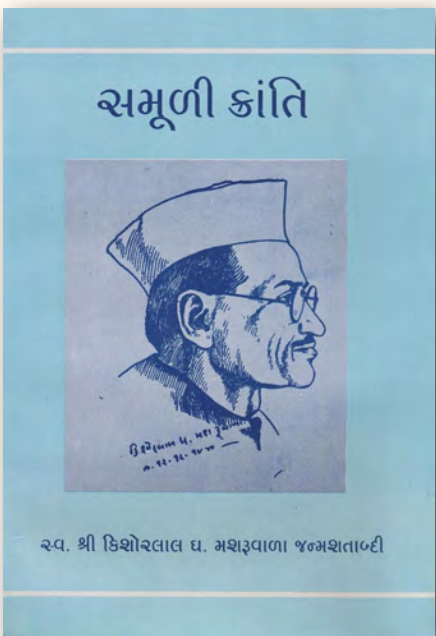
‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર મુખપૃષ્ઠ(cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’ના સર્વ વી-ગ્રંથોમાં આ સર્જક-કૃતિ પરિચયો ‘સંચયન’ના સંપાદક રમણ સોનીએ લખેલા છે.

લેખક-પરિચય - કિશોરલાલ મશરૂવાળા

કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા (જ. ૫, ઓક્ટોબર ૧૮૯૦ – અવ. ૯, સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૨) : મૌલિક અને નિર્ભિક વિચારક તરીકે જાણીતા હતા. ગાંધીજીના એક અંતેવાસી જેવા અને ગાંધીના કેટલાક વિચારોના ભાષ્યકાર જેવા હોવા છતાં એમની ગાંધી જીથી સ્વતંત્ર એવી નિજી વિચારણા પણ હતી. વિજ્ઞાનના સ્નાતક, રાષ્ટ્રિય શાળાના શિક્ષક, સ્વાતંત્ર્ય-સેનાની, ૧૯૪૬થી ‘હરિજન’ પત્રના તંત્રી મશરૂવાળાનું ખરું વ્યક્તિત્વ તો વિશ્લેષક ચિંતક-વિચારક તરીકેનું જ.

લેખક અને અનુવાદક તરીકે એમણે આપેલાં પુસ્તકોમાંથી વધુ મહત્ત્વનાં તારવીએ તો, ‘રામ અને કૃષ્ણ’, ‘જીવનશોધન’, ‘સમૂળી કાન્તિ’, ‘કેળવણીના પાયા’, ‘સ્ત્રીપુરુષમર્યાદા’, ‘કાગડાની નજરે’, એ મૌલિક પુસ્તકો તથા અનુવાદ-પુસ્તકો ‘વિદાયવેળાએ’ (ખલીલ જિબ્રાનકૃત ‘ધ પ્રોફેટ’), ‘ઉદ્ધર્ષનું જીવન’(મેરિસ મેટરલિક-કૃત ‘ધ લાઈફ ઓફ ધ વ્હાઈટ એન્ટ્સ’) મુખ્ય ગણાય. ‘ગીતાધ્વનિ’ નામે એમણે કરેલો ભગવદ્ગીતાનો સમશ્લોકી અનુવાદ પણ નોંધપાત્ર છે.

કૃતિ-પરિચય - સમૂળી કાન્તિ (૧૯૪૮)

મશરૂવાળાની આગવી અને મૂળભૂત વિચારણાને ખૂબ સઘન રીતે નિરૂપતું આ નાનકડું પુસ્તક એમની ખરી ઓળખ આપનારું બન્યું છે. એના પાયામાં ગાંધીવિચાર હોવા છતાં લેખકે એથી આગળ પોતાનો સ્વતંત્ર માર્ગ નીપજાવ્યો છે. ધર્મ-સમાજ-આર્થિક-રાજકીય કાન્તિ-કેળવણી એવા ક્રમે એમણે સ્વતંત્ર વિચારશક્તિની પ્રેરકતા ચીંધી છે – જેમકે ઇશ્વરનો સ્વીકાર, પણ કોઈ પયગંબરનો અસ્વીકાર. એથી આ વિશદ નિરૂપણવાળું પુસ્તક વિચારોત્તેજક બન્યું છે. એમાં પ્રવેશવું પણ એટલું જ ઉત્તેજક નીવડશે.

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

2013-2014 Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્ત્રોત).

2015 Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 1,000 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.